

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORICA
TOMUS XCIII.**

**HUNGARIA
SZEGED
1991**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS XCIII.

**HUNGARIA
SZEGED
1991**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság:

**DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. GAÁL ENDRE, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, DR. PÁNDI LAJOS,
DR. A. SÁJTI ENIKŐ, DR. SERFŐZŐ LAJOS**

Redegit:

DR. LAJOS SERFŐZŐ

Szerkesztette:

DR. SERFŐZŐ LAJOS

Műszaki szerkesztő:

DR. GAÁL ENDRE

**HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae**

HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

**Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life***

„SZENT GELLÉRT KÖSZÖNTI SZENT ISTVÁNT” (A Szent Jobb 1938-as szegedi útja)

Az 1938-as esztendő kiemelkedő éve volt a magyar katolicizmus XX. századi történetének. Államalapító királyunk halálának 900. évfordulója alkalmából Budapest adott otthont a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszusnak. Ezt a szin pompás ünnepségsorozatot kifejezetten katolikus egyházi eseményként hirdették meg, ám politikai és közéleti vonatkozásai egyaránt jelentősek voltak. Az 1938. május 25–29. között a fővárosban zajló nemzetközi eucharisztikus kongresszus rendezvényei az egész katolikus világegyház figyelmét hazánkra fordították, s így külpolitikai téren szintén nagy várakozást fűztek hozzá az ország vezető körei. Az évforduló kapcsán az 1938-as évet állami és egyházi részről Szent István jubileumi évnek nyilvánították. A jubileumi év során az állami vezetés a katolikus egyházzal együtt igyekezett minél fényesebb külsőségek közepette megemlékezni első királyunkról. Ez magától értetődő, hiszen az ünnepségek kiváló lehetőséget nyújtottak arra, hogy a rendszer ideológiájának alappilléreit képező Szent István-i állameszmét, a szentkorona-tant és a hozzájuk kapcsolódó történelmi, közjogi és politikai nézeteket széles körben népszerűsítsék. Éppen ezért igyekeztek az állami hatóságok a Szent István jubileumi évnek minden eszközzel össznemzeti formát adni. Az össznemzeti jelleg megteremtésére irányuló állami erőfeszítések egyik legjelentősebb eleme az 1938. évi XXXIII. törvénycikk volt, mely 2. §-ában augusztus 20-át Szent István emlékezetére nemzeti ünneppe nyilvánította.¹ Így elhárult az akadály azelől, hogy a nem katolikus felekezetek hitelveik sérelme nélkül emlékezzenek meg államalapítónk ünnepéről.

Kühár Flóris, a jeles bencésrendi vallástörténész egyenesen így írt ennek kapcsán: „Az a benyomásunk, hogy a nemzet most osztatlanul rátalált az első Szent Királyra mint létproblémáink megoldójára. ... Az országgyűlés mindkét házának megnyilatkozásai is sikeresen hidalták át azt az ellentétet, mely a „szent” király tiszteletében a katolikusokat és protestánsokat eddig elválasztotta. A parlamenti pártok hódolata megkapó volt; mindegyik magáénak tekinti a szentistváni örökséget, mindegyik vállalja az országépítő király szellemének szolgálatát. Hisszük és tudjuk, hogy e sok

¹ Magyar Törvénytár. 1938. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátták: DR. DEGRÉ MIKLÓS és DR. VÁRADY-BRENNER LAJOS. Franklin Társulat, Bp. 1939. 527–528.

oldalról történő nyilatkozatok nem pusztán politikai fogások, hanem tényleg hivatás-szerű elkötelezések a magyar sorsnak Szent István szellemében való munkálására.”² A Szent István jubileumi év eseményeinek felületes vizsgálata alátámasztani látszik az idézett megállapítást, azonban ha mélyebbre ásunk a korszak társadalmi, politikai és egyházi életében, akkor a Kúhár által felrajzolt felekezeti és pártpolitikai egyetértés igencsak látszólagos és ideiglenes képződménynek bizonyul. Már a jubileumi év eseményeit alaposan megvizsgálva látható, hogy bármennyire igyekeztek azokba a protestánsokat bevonni az állami szervek, a rendezvények többnyire mégis erősen katolikus töltetűek maradtak. Természetes módon következett ez abból, hogy az ország lakosságának többsége (1930-ban 67 %-a) a katolikus egyház híve volt; valamint abból, hogy a magyar katolikus egyház évszázadok óta látványos külsőségekkel ápolta Szent István kultuszát.

A Szent István-jubileum előkészítése párhuzamosan, a legteljesebb együttműködéssel folyt katolikus egyházi és állami téren. A katolikus egyház összekapcsolva a budapesti eucharisztikus világkongresszusra és a Szent István jubileumi évre való felkészülést, 1937. május 23-án nyitotta meg az ennek keretében szolgáló „kettős szentévet”. A katolikus püspöki kar a rendezvények szervezésével egyházi részről az Actio Catholicát bízta meg.³ Ugyanakkor megalakult a Szent István Emlékév Országos Bizottsága, mely állami vonalon végezte a szervezés munkálatait.⁴ 1938. május 30-án, az eucharisztikus világkongresszus befejezését követő napon zajlott le Budapesten a Szent István jubileumi év ünnepélyes egyházi megnyitása. Az ezután következő hónapok Szent Istvánnal kapcsolatos rendezvényeinek sorából csupán a témánkhoz legszorosabban kapcsolódót emeljük ki: a Szent Jobb országjárását. A katolikus püspökök hoztak határozatot arról, hogy a jubileumi évben Szent István ereklyéjét ne csak a szokásos augusztus 20-i, budapesti Szent Jobb-körmeneten láthassák a hívők, hanem az járja be az egész országot. A Szent Jobbot szállító Aranyvonat 1938 május vége és július eleje között hét utat tett meg. Az ősze tervezett utak a Felvidék visszacsatolása körüli bonyodalmak miatt 1939 tavaszára tolódtak.⁵

² KÚHÁR FLÓRIS: Szent István éve. = Magyar Szemle, 1938./4. 300–301.

³ GERGELY JENŐ: Eucharisztikus világkongresszus Budapesten (1938) Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1988. 90–91.

⁴ A Szent István Emlékév. Összeállította: MORAVEK ENDRE. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1940. 4–5.

⁵ Uo. 191–192.

Szegeden 1937. május 23-án dr. móri Glattfelder Gyula, a csanádi egyházmegye püspöke a Fogadalmi templomban ünnepélyes Veni Sanctével nyitotta meg a „kettős szentévet”.⁶ Az ezt követő hónapokban nagy aktivitással folyt a városban az eucharisztikus világkongresszus és a Szent István jubileumi év előkészítése. Szeged a két világháború közötti Magyarország egyik legjelentősebb katolikus centrumának számított. A város lakosságának abszolút többsége (1930-ban 88 %-a) a római katolikus egyházhoz tartozott. Így érthető, hogy az eucharisztikus missziók, triduumok, lelki gyakorlatok és az eucharisztikus gyűlés szép számú hívőt mozgattak meg a városban. Az 1937. szeptember 26-án Szegeden megrendezett csanádi egyházmegyei eucharisztikus napon mintegy 30 000 fő vett részt.⁷ Az egyházi és társadalmi rendezvényeken a közelgő évforduló kapcsán mind gyakrabban állt a szónoklatok középpontjában az államalapító. A Szent István-jubileum alkalmából 1938 folyamán Szegeden igen nagy számú és rendkívül sokszínű esemény történt. Ezek közül a legnagyobb szabású és legjelentősebb kétségtelenül a Szent Jobb szegedi látogatása volt.

1938 tavaszától a szegedi lakosok fokozódó érdeklődéssel figyelték a Szent Jobb Szegedre érkezésének előkészületeit. A helyi napilapok júniusban egyre terjedelmesebb cikkekből tájékoztatták olvasóikat a szervezési munkálatokról. A Szent Jobb szegedi tartózkodásának előkészítésére külön bizottság alakult, melyben a városi hatóságok, a vármegyei és az állami szervek képviselői, valamint egyházi személyek vettek részt. A bizottság jó előre megkapta az Actio Catholica Országos Elnökségének tájékoztatóját a Szent Jobbot szállító Aranyvonat negyedik útjáról. Eszerint a vonat június 26-án reggel 6 óra 33 perckor indul a budapesti Keleti-pályaudvarról, és Soroksár - Kiskunlacháza - Kunszentmiklós - Tass - Fülöpszállás - Kiskőrös - Kalocsa - Kiskőrös - Kiskunhalas - Kiskunfélegyháza érintése után fut be Szegedre 19 óra 10 perckor. Innen másnap délelőtt 10 órakor indul vissza a fővárosba, Hódmezővásárhely - Sentes - Csongrád - Gátér - Kiskunfélegyháza - Kecskemét - Nagykőrös - Cegléd útvonalon át.⁸

Az előkészítő bizottság június 7-én ült össze, hogy részletesen megvitassa a Szent Jobb Szegedre érkezésével kapcsolatos teendőket. Az ülésen az ünnepségek lebonyolítására kétféle terv merült fel. Az egyik szerint az Aranyvonat a villamos sinein bement volna a Széchenyi térre, hogy ott kezdődjön az ünnepély. A másik elgondolás hívei úgy tartották helyesebbnek, ha a Szent Jobbot a szegedi nagyállomáson fogadnák, illetve a város vezetői eléje utazmának Kistelekig. Megérkezése után a

⁶ Szegedi Új Nemzedék, 1937. május 25. 1.

⁷ Szegedi Új Nemzedék, 1937. sept. 28. 3.

⁸ Csongrád megyei Levéltár IV.B.1407.c. Szeged Város Polgármesteri Hivatalának iratai, közigazgatási iratok (továbbiakban: CsML. ... Sz.V.P.H. köz. ir.) 28 036/1938.

Fogadalmi templom elé kísérnék, és itt kezdődne az ünnepség. Hosszas vita után úgy döntöttek, hogy az Aranyvonatot nem viszik be a Széchenyi térre, mert ennek technikai akadályai vannak. Ugyanakkor a városi vezetők sem utaznak a Szent Jobb elé, hanem a nagyállomáson fogadják az egyházi, katonai és más előkelőségekkel együtt. Onnan díszkísérettel viszik az ereklyét a dóm elé, mégpedig úgy, hogy a június 26-i Szent Szív-körmenet csatlakozik a Szent Jobbot kísérőkhöz. Megállapodtak a Fogadalmi templom előtt tartandó ünnepség fő részleteiben, és abban, hogy a Szent Jobbot éjszakára a Fogadalmi templomban helyezik el. Ott mindenki megtekintheti, s a dóm mindaddig nyitva marad, amíg a közönség elvonul az ereklye előtt. Másnap reggel a Fogadalmi templom előtti téren misét tartanak, amely után a Szent Jobbot az érkezéshez hasonló módon kísérik ki a nagyállomásra.⁹

Hamarosan elkészült a Szent Jobb szegedi tartózkodásának terveit percnyi pontossággal kivitelező forgatókönyv. Ebben az ereklye szállítási útvonalától az azt kísérő menetben résztvevők sorrendjén, valamint a szükséges rendészeti és egészségügyi intézkedéseken át a Szent Jobb kíséretének elszállásolásáig mindent pontosan megterveztek. A legapróbb részletekről sem feledkeztek meg. A szükséges díszítési munkálatok, a dóm előtti ünnepségek hangosítása, a reflektorok beszerzése és felszerelése éppúgy szerepelt a forgatókönyvben, mint az, hogy milyen időpontokban harangozzanak az egyes templomokban.¹⁰ Az előkészületekből Szeged szinte minden katolikus egyházi vagy világi szervezete, és majdnem valamennyi állami hatóság részt vállalt. Az ünnepségek zavartalan lebonyolításában azonban a rendőrségnek jutott a legnagyobb szerep. Dr. Buócz Béla városi rendőrfőkapitány-helyettes június 19-én adta ki utasításait a Szent Jobb-ünnepségek lebonyolítására. Az ünnepségek rendjét biztosító tisztviselők és őrszemélyzet feladatainak megjelölésén kívül térképen jelölte be a Szent Jobb dómba vitelének útvonalát. Ugyanakkor felbecsülte, mekkora tömeg megjelenésére kell számítani. A Szent Szív-körmeneten a tapasztalatok szerint 15–20 000 hívó szokott részt venni. A körmenethez csatlakozó vidéki küldöttségek és a külön várakozó egyesületek tagjainak számát 5 000 főre taksálta. Ezenkívül a Hivatásszervezet azt jelezte, hogy 10 000 személlyel kíván a menetbe bekapcsolódni. A mozgatandó tömeg tehát 32–35 000 főre volt tehető.¹¹

A Szent Jobb látogatását előkészítő bizottság június 15-én helyszíni szemlét tartott a Fogadalmi templom előtti téren és az ereklye bevonulásának útvonalán. Kijelölték a különböző csoportok, egyesületek, testületek, hatóságok, stb. helyét a téren és a Boldogasszony sugárúton.¹² A szegedi újságok június 18-án jelentették, hogy dr. Tóth Béla polgármester-helyettes kiküldte a Szent Jobb látogatásának ünnep-

⁹ CsmL. IV.B. 1407. c. Sz.V.P.H. közig. ir. 27 791./1938.

¹⁰ Uo.

¹¹ Szeged-Csanádi Egyházmegye Püspöki Levéltára (továbbiakban: SzCsEPL. 1700./1938.

¹² Szegedi Napló, 1938. jún. 15. 3.

ségeire szóló meghívókat a város közéleti vezetőinek és a különféle egyesületeknek. A címzetteket felkérte, hogy amennyiben meg kívánnak jelenni a Szent Jobb fogadásán a nagyállomáson, illetve a dóm előtti ünnepélyen, azt június 20-ig jelezzék az ünnepségeket előkészítő bizottságnál. Ha ez megtörténik, akkor juttatják el hozzájuk a rendezvényeken való részvételt lehetővé tevő jegyeket.¹³ Június 21-én pontosították a Szent Jobb érkezésének idejét: Az erekljét szállító Aranyvonat június 26-án nem 19 óra 10 perckor, hanem hét perccel később érkezik meg a nagyállomásra.¹⁴

A városban megjelenő napilapok többször közölték a Szent Jobb szegedi tartózkodásának eseménysorozatát. Szeged utcáin falragaszok jelentek meg, melyek felhívták a polgárok figyelmét a Szent Jobb szegedi útjának jelentőségére. Június 22-én dr.Tóth Béla polgármester-helyettes két hirdetményt bocsátott ki a város lakóihoz. Az egyikben a közelgő nagy esemény jelentőségét méltatta. Majd kifejtette, mennyire kívánatos, hogy ezekben a napokban a város külsőleg is ünnepi színt öltjön. Ezért Szeged minden háztulajdonosát felszólította, hogy házaikat június 26-án és 27-én nemzetiszínű zászlókkal lobogózzák fel. A felvonulás útvonalán levő épületek lakóit arra kérte, hogy ablakaikat világítsák ki, és díszítsék fel szőnyegekkel, virágokkal esetleg girlandokkal. A díszítésre színes Szent István plakátokat lehetett igényelni a város népjóléti hivatalánál. A polgármester-helyettes felkérte Szeged összes munkaadóját, iparosát és kereskedőjét, hogy június 27-én – ami hétfői nap volt – 10 óráig szüneteltesék a munkát, illetőleg üzleteiket tartsák zárva. Ugyanis addig tartózkodik a Szent Jobb a városban. A másik hirdetmény azt adta tudtára a lakosoknak, hogy június 27-én Glattfelder Gyula megyéspüspök a Fogadalmi templomban ünnepélyes misét celebrál, melyre a polgármester-helyettes a „város hazafias közönségét” meghívja. Egyben kéri mindazokat, akik a Szent Jobb fogadásán és a körmeneten részt vesznek, hogy a hétfői misén és utána az ereklye nagyállomásra történő kikísérésén ugyancsak jelenjenek meg.¹⁵

Szeged ünnepi külsejének kialakításában természetesen igen jelentős szerep jutott a városi hatóságoknak. Az ezzel kapcsolatos munkákat a városi kertészet alkalmazottai végezték el.¹⁶ Gondoltak a Szeged környéki településeken élő lakosokra is, akik szerették volna látni a Szent Jobbot. Számukra különvonatokat és buszjáratokat indítottak. A vonatokon utazók félárú utazási kedvezményben részesültek úgy, hogy akik a Szent Jobb-ünnepségekre egy útra szóló jeggyel beutaztak Szegedre, azok ennek felmutatásával ingyen utazhattak vissza lakóhelyükre.¹⁷ A városban működő katolikus egyházi és világi egyesületek szintén teljes erővel készültek a Szent Jobb

¹³ Szegedi Napló, 1938. jún. 18. 3.

¹⁴ Délmagyarország, 1938. jún. 21. 2.

¹⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 23. 3.

¹⁶ CsmL. IV.B. 1407. c. Sz.V.P.H. közig.ir. 27 791./1938.

¹⁷ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 24. 3.

látogatására. A Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek és a Katolikus Dolgozó Leányok és Nők szegedi szervezetei a Szegedi Ipari Munkavállalók Hivatásszervezetével karöltve elhatározták, hogy a MÁV Fíúinternátus udvarán június 26-án délután Szent István-díszgyűlést tartanak. Az ezen megjelenők a díszgyűlés után testületileg vonulnak a Szent Jobb fogadására, majd a körmenetre. A díszgyűlést előkészítő Nagy Tőhötöm jezsuita páter és dr. Radnai Mikes - akik egyben a szegedi Hivatásszervezet fő szervezői közé tartoztak - már hetekkel előbb végigjárták a város ipari vállalatainak vezetőit, s azok „készségesen ajánlották fel segítségüket a Szent István-ünnep fényének emelésére.”¹⁸ Más egyesületek, illetve intézmények szintén sorra értesítették tagjaikat, hogy június 26-án mikor és hol gyülekezzenek a Szent Jobb üdvözlésére. Legtöbbször a Szent Szív-körmenet kiindulási helyére, a Gyöngy utcába (ma Dáni János utca) hívta a tagságát. Azonban a szegedi gimnáziumok igazgatói például arra szólították fel tanulóikat, hogy saját iskoláikban gyülekezzenek, ahonnan tanáraik vezetésével vonulnak az ereklye elé.¹⁹ Mások a Boldogasszony sugárútba torkolló utcák sugárút felőli részén várakoztak a Szent Jobb-körmenetre.

A Szent Jobb szegedi látogatását előkészítő bizottság végül úgy döntött, hogy az érkező ereklye elé mégis utazzon Kistelekig egy fogadócsoport. Ebben dr. Imecs György a város főispánja, dr. Tóth Béla polgármester-helyettes; egyházi részről pedig Breisach Béla püspöki helynök, Raskó Sándor pápai prelátnak és Barmos György főesperes volt jelen.²⁰ A bizottság elfogadta azt a javaslatot, hogy Szeged határától, Pálmonostorától a vasúti sínek mentén kétoldalt iskolásgyerekek álljanak sorfalat az Aranyvonatnak. Így aztán amikor Pálmonostorára ért a Szent Jobbot szállító vonat, a gyerekek - mint „élő telefon” - egymásnak kiáltották végig, egészen a szegedi nagyállomásig: Jön István király! A hír 22 perc alatt jutott el Szegedre. A nagyállomástól a városházáig ugyanilyen módon továbbították a tanulókat, hogy megérkezett a Szent Jobb.²¹ A városi rendőrfőkapitány helyettese utasítást adott ki, hogy az elemi és középiskolák többi tanulója a Boldogasszony sugárúton és a Gizella téren (ma Aradi vértanúk tere) az úttest két oldalán helyezkedjen el, a kötélkordon mögött a közönséggel.²² Az előrelátó szervezők még azt is meghatározták, hogy a Szent Jobbot kísérő tömeg hány főből álló sorokat alkotva kövesse az ereklyét. Mivel 32-35 000 főre számítottak, ezért úgy döntöttek, hogy a menet résztvevői nyolcas sorokba fejlődve vonuljanak. A Boldogasszony sugárút nagyállomás felőli végétől a Fogadalmi templomig ugyanis 1100 méter a távolság, s ilyen

¹⁸ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 23. 3.

¹⁹ Szegedi Napló, 1938. jún. 25. 4.

²⁰ Délmagyarország, 1938. jún. 28. 3.

²¹ A Szent István Emlékév, 239.

²² CsmL. IV.B. 1407. c. Sz.V.P.H. közg. ir. 27 791/1938.

nagyszámú embernek minimálisan nyolc fős sorokban kell haladnia, hogy a tervezett idő alatt végigérjenek a sugárúton.²³ Azokat a lakosokat, akik nem kívántak a Szent Szív-körmenetben felvonulni, felkérték, hogy június 26-án legkésőbb 18 óráig foglalják el a Boldogasszony sugárút közelében a számukra kijelölt helyeket. Onnan csatlakozhatnak majd a Szent Jobbot kísérő díszmenethez. A közönségnek az a része, amely csak nézőként volt jelen, nem tudott bejutni a Dóm térre. Ők a Gizella téren hangszórókon keresztül hallgathatták meg az ünnepséget. A város polgármesteri hivatala ugyanakkor megtiltotta, hogy június 26-án 19 és 21 óra között Szeged mulatóhelyein zene, ének és hangos mulatozás folyjon.²⁴

A Szent Jobb-ünnepségek Szegeden

Ilyen nagyarányú előkészítő munka után érkezett el 1938. június 26. Az ünnepségsorozat kiindulópontja a jezsuiták Gyöngy utcai Szent József temploma volt. Innen indult 17 órakor a Szent Szív-körmenet, melyen egyes becslések szerint 20–30 000, mások szerint 30–35 000 fő jelent meg. A körmeneten 70 csoport vett részt. A szegedi plébániák hívei, a katolikus szerzetesrendek és egyházi szervezetek tagjai, a városi és állami hivatalok képviselői, valamint a világi egyesületek tagsága együtt vonult a vidéki plébániákról (Apátfalva, Battonya, Deszk, Kiszombor, Lengyelkápola, Magyarcsanak, Makó, Öttömös és Pusztamérges) érkezettekkel. A színes menet fényét emelte, hogy a szatymazi plébánia hívei búzából font hatalmas szívet vittek, míg a Jézus Szíve Szövetség virágokból kirakott Szent Szívvel és a Szent Korona, valamint a koronázási jelvények szintén virágokból elkészített másaival vonult fel. Az oltáriszentséget díszes tartójában baldachin alatt dr. Becker Vendel pápai kamarás vitte. A menet a Tisza Lajos körúton, majd a Szentháromság utcán haladt végig, és fél óra alatt ért el a Miaszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek alsóvárosi zárdájához. Itt a zárda iskoláinak növendékei fogadták sorfalat állva, kezükben virággal. A zárda kapujában pazarul feldíszített Jézus Szíve oltárt állítottak fel a körmenet alkalmából. Az oltárnál rövid litániát tartottak, utána pedig hálaadás következett a budapesti eucharisztikus világkongresszus sikeréért. Dr. Becker Vendel áldást osztott az oltáriszentséggel, melyet ezután a zárda kápolnájába vittek. Ugyanakkor onnét kihozták a Fogadalmi templomból előre a zárdába átszállított Szent Gellért ereklyét. A körmenet ezzel folytatta útját a Boldogasszony sugárút felé, hogy itt megvárja a Szent Jobb érkezését, és csatlakozzon annak kísérőjéhez.²⁵

²³ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 25. 2.

²⁴ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 26. 3.

²⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 28. 3.

Ugyanabban az időpontban, amikor a Szent Szív-körmenet elindult, a MÁV Fiúinternátus udvarán megkezdődött a szegedi és szegedkörnyéki katolikus korporatív szervezkedések közös Szent István- díszgyűlése. A mintegy 8–10 000 résztvevő a Fogadalmi templom előtti téren gyülekezett, és onnan zárt sorokban, zeneszó mellett vonult az ünnepség színhelyére. „A Magyar Hiszekegy” elhangzása után Szabó István, a Szegedi Ipari Munkavállalók Hivatásszervezetének egyik tagja nyitotta meg a díszgyűlést. A gyűlés szónokait a szervezők nagy gondossággal választották ki, ügyelve arra, hogy a magyar társadalom szinte minden rétegét képviseljék. Horváth Géza asztalossegéd a munkásokhoz szólt. Szent Istvánt a magyarság első gazdájának és munkaadójának nevezte, aki évezredekre adott munkát és kenyeret a magyar népnek. Fodor Mihály forráskúti gazdalegény a testvéri együttérzés szükségességét hangoztatta. Nagy tetszéssel fogadta az ünneplő közönség Szőnyi István egyetemi hallgatót, aki bejelentette, hogy a katolikus egyetemisták is be akarnak kapcsolódni a keresztény szellemű korporációs szervezkedésbe. Honkó Ilona a Katolikus Dolgozó Leányok Rókusai Csoportját képviselve a magyar anyák és a magyar családok védelmének fontosságát hangsúlyozta. Élénk érdeklődés fogadta a budapesti katolikus gyárimunkás-mozgalom, az Egyházközségi Munkásszakosztály küldöttét, Varga Sándort. Ő felszólalásában az EMSZO támogatásáról biztosította a Hivatásszervezetet. Utána Olejnyik József mondott beszédet. Olejnyik városszerte ismert régi szociáldemokrata vezető volt, 1938-ban azonban kivált a szociáldemokrata pártból és csatlakozott a Hivatásszervezethez. Most azt hangsúlyozta, hogy „lélek és hit nélkül nincs haladás”. A díszgyűlés utolsó szónoka a Hivatásszervezet megalapítója és egyik fő szervezője, a jezsuita P. Kerkai Jenő volt. „Fenséges dolog, hogy Szent István király eljön közénk.” - mondta. „Hatvan falu képviselői és Szeged munkásságának ezrei megilletődött lélekkel várják Őt. Nem pusztaságba, de termékeny talajra érkeznek. Vallomást teszünk előtte, hogy mi szívünk gyökeréig, a lelkünk legmélyéig magyarok és keresztények vagyunk. A szocializmus a bolsevizmus végnapjait éli, az anarchia pedig már meghalt, mielőtt megszületett volna. Igen, mert Isten nélkül akartak boldogulni. Egyedül a mi útunk a helyes út és bátran állhatunk a Szent Jobb elé, mert megtettük és megtesszük a jövőben is kötelességünket.” - hangzottak P. Kerkai nagy magabiztosságról tanúskodó szavai.²⁶ A díszgyűlés befejezése után az egybegyűltek a Boldogasszony sugárúton csatlakoztak a Szent Jobb-körmenethez.

A szegedi nagyállomáson 18 óra után kezdett gyülekezni a Szent Jobb fogadására meghívottak csoportja. Az állomás épületét örökzöldből font girlandok, a magyar és a pápai zászló, egy Szent Istvánt ábrázoló zászló, Szeged város színei és címerek díszítették. A peron oszlopai mellett pálmákat helyeztek el. A sínig, amelyre az Aranyvonat befutott, piros szőnyeget terítettek. A szőnyeg peron felőli végénél álló

²⁶ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 28. 4.

emelvénnyel helyezték el Szent Gellért ereklyéjét, hogy „900 év után itt történjen meg Szent István és Szent Gellért vértanú püspök találkozása.”²⁷ 19 órára megérkezett a város és a vármegye minden prominens személyisége: Dr. Shvoy Kálmán nyugalmazott altábornagy, országgyűlési képviselő tábornoki egyenruhában, más magas rangú tisztek kíséretével. Dr. Gelei József rektor vezetésével a M.Kir.Ferenc József Tudományegyetem egyetemi tanácsa a hivatali méltóságukat jelző talárban és jelvényekkel. A város törvényhatóságának tagjai és a Csanád megyei főszolgabírák díszmagyarban. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége magyarruhás hölgyei és a vitézek formaruhás csoportja. Az egyházmegyei papság vezetői dalmatikában, és még számos előkelőség. A terveknek megfelelően pontosan 19 óra 17 perckor gördült be az Aranyvonat ünnepélyes lassúsággal a nagyállomásra, miközben a katonazenekar a Himnuszt játszotta. A vonat bizánci stílusban kialakított díszkocsijának belsejét piros bársonnyal borították. Középen bíbor drapériával takart emelvénnyel állt a Szent Jobb neogótikus stílusú ereklyetartója. A díszkocsiból elsőnek dr. Imecs György, Szeged főispánja szállt ki. Utána dr. Tóth Béla polgármester-helyettes, és a megyéspüspököt képviselő három főpap: Breisach Béla, Barmos György és Raskó Sándor következett. A Szent Jobb alabárdos testőrei leemelték az ereklyét a vonatról, melyet négy irgalmasrendi szerzetes vett át tőlük. Ekkor szálltak le a Szent Jobbot Budapestről Szegedre kísérő előkelőségek: Mészáros János általános érseki helynök, a Szent Jobb őre; Czapi Gyula kanonok, pápai prelátus; Bangha Béla, a neves jezsuita egyházi újságíró és író; Huszár Károly volt miniszterelnök, aki Banghával együtt az Actio Catholica országos alelnökei közé tartozott; és mások. A nagyállomáson lezajlott ünnepélyes fogadás után a szegedi papság emelte vállára a két szent ereklyéjét és megindultak velük az Indóház térre. Ott a kísérők menetbe fejlődtek fel, és kikanyarodtak a Boldogasszony sugárútra.²⁸

Ekkor már a város katolikus templomainak minden harangja zúgott, kivéve a Fogadalmi templom tornyában lévő Hősök harangját. A menetet egy szakasz lovasrendőr nyitotta meg. Utánuk fehérruhás lányok lépdeltek virágszirmokat szórva az útra. Mögöttük a szegedi női szerzetesrendek tagjai vonultak. Kis távolságra tőlük a honvédszenekar következett a „Hol vagy István király” kezdetű egyházi éneket intonálva. Ezután a katonai díszszázad és a tisztkar lépései csattantak a kövezen. A fehér karinges kispapok és áldozópapok csoportja égő gyertyákkal vette körül a Szent Gellért ereklyét, amely után az alabárdos, pirosbélésű és fehérgalléros köpenyt viselő testőrök, valamint a rohamsisakos, szuronyos-puskás honvédek díszkíséretében haladt a Szent Jobb. Mögötte Mészáros János érseki helynök lépkedett. Őt követték a Szent Jobb budapesti kísérői és a nagyállomáson az ereklye fogadására megjelentek. A Boldogasszony sugárút végén csatlakoztak a menethez a Szent Szív-körmenet-

²⁷ A Szent István Emlékév, 239.

²⁸ Délmagyarország, 1938. jún. 28. 3.

ben résztvevők és a Hivatásszervezet díszgyűlésének közönsége. A feldíszített sugárút két oldalán az iskolásgyerekek sorfala mögött igen nagy számú érdeklődő figyelte a felvonulást. Méltóságteljes lassúsággal ért el a menet a Hősök kapujához, s a kivilágított boltív alatt a Szent Jobb egy percre megállt. Abban a pillanatban elhallgattak az addig zúgó harangok, a Fogadalmi templom tornyában azonban megkondult a Hősök harangja. A következő állomás a Gizella tér volt, melyen rengeteg ember várakozott. A Gizella térről a Szent Gellért-kapun át ért be a díszmenet a Dóm térre, ahol a Fogadalmi templom homlokzata a teret körülvevő épületekkel együtt pazar kivilágításban ragyogott. Mintegy 45 000 fős tömeg fogadta a téren a Szent Jobbot egyházi, nemzeti és városi zászlók sokasága alatt. A Fogadalmi templom főbejárata előtt két emelvényt állítottak fel az ereklyék számára, és rejtett alsó világítással szerelték fel őket. Méginkább hatásossá tette a látványt, hogy a templom főkapuját kitérték. Így „a Fogadalmi templom kivilágított belsejének mély perspektívájában szinte elveszett a tekintet.”²⁹ Az emelvényektől jobbra teljes egyházi ornátusban foglalt helyet Glattfelder Gyula megyéspüspök az egyházmegye papságával. Balra a Szent Jobb kísérői és a világi méltóságok ültek.

Amint mindenki elhelyezkedett, rövid egyházi szertartás kedődött. Utána Szeged város hatósága és lakói nevében Tóth Béla polgármester-helyettes tartott ünnepi beszédet. „Ez előtt a szent ereklye előtt – Isten csodálatos akaratából 900 éven át is épen maradt jobbkéz előtt –, amely erősen szorította Nagymagyarország királyi pálcáját, amely külső és belső ellenség ellen karddal védte a hazát, amely védte a szeretet, az isteni áldozat magasztos jelét: a keresztet, – fohászkodjunk!” – szólította fel a jelenlévőket. Szent Istvánban és életművében olyan biztatást látott Tóth Béla, amely a trianoni béke által szétszabdalt ország számára azt ígéri, hogy „a halál után jön a feltámadás”. Beszéde végén Szegedet és környékének lakosságát Szent István oltalmába ajánlotta: „Bizalommal emeljük szívünket Hozzád, Te jószágos Szent, aki egy évezreddel ezelőtt erőt adtál nekünk, hogy ezt az általad vezérelt és kereszténnyé avatott országot szerethessük! Légy velünk, légy oltalmazónk!”³⁰ A polgármester-helyettest követően Glattfelder Gyula megyéspüspök emelkedett szólásra. Először annak a jelentőségét méltatta, hogy az Alföld szívében összetalálkozott a két nagy magyar szent ereklyéje: „Itt az ország délvidékén ... a királyi szent ereklye találkozik egy másik hős szent ereklyéjével. Szent Gellért köszönti Szent Istvánt s kettőjük ereklyetartója egymás mellett emlékezetbe idézi, hogy e két nagy

²⁹ A Szent István Emlékév, 240–241.

³⁰ Délmagyarország, 1938. jún. 28. 3. – Szembetűnő, hogy a Szent Jobb szegedi látogatása alkalmából rendezett ünnepségeken megjelent előkelőségek között nem szerepel a város polgármesterének, dr. Pálffy Józsefnek neve. Ennek magyarázata az, hogy a polgármester június 7-én hathetes szabadságra utazott. (Délmagyarország, 1938. jún. 8. 6.) A szegedi újságok június 11-én közzétették először, hogy a szabadságon lévő Pálffy polgármester helyettese, dr. Tóth Béla fog a dóm előtti ünnepségen a város hatósága nevében beszédet mondani. (Szeged Új Nemzedék, 1938. jún. 11. 2.)

lélek egy gondolatért fáradt és áldozott s ha a magyarság nagyságát áhítjuk, ma is csak Szent István és Szent Gellért, a haza és Egyház, a polgári és vallási rend egységében találjuk meg annak biztosítékát.”³¹ Glattfelder István király és fia, Imre herceg példáján keresztül figyelmeztette a XX. század magyarjait, hogy az ifjúságot „a krisztusi kegyelemre és jellemre kell elvezetni, s akkor nyugodtan bocsátható útjára...” Kárhoztatta a nyers ösztönösséget, mely a családokat szétzilálja, ugyanakkor útmutatást is adott: „...csak a tiszta családi élet, mely az anyaszentegyház elvein és szabályain épül fel, varázsolja vissza közénk a szentistváni dicsőséget s a társadalmi békét.” Majd kifejtette: tévedés azt hinni, hogy akár fegyveres erő, akár a törvénykezés vagy az oktatás elegendő egy ország nagyságának biztosítására. Egyedül a keresztény tanok által irányított társadalom képes az ország talpraállítására: „...nemzeti siker, szebb magyar jövő csak a Krisztust követő, fegyelmet tartó és kegyelmi életet élő néplelekből fog kinőni.” Ezért a püspök fohászában azt kérte, hogy a magyar állam – felismerve a katolikus hit fontosságát – mindig a katolikus egyház által kijelölt erkölcsi úton haladjon.³² Programadó szónoklata végén Glattfelder letérdevle rövid imát mondott a Szent Jobb előtt.

Ezután a megjelent közönség hódolatra járult a Szent Jobb elé. Éjjel 11 óra után eleredt az eső, ezért a két ereklét bevitték a fényesen kivilágított Fogadalmi templomba. A hívők vonulása a Szent Jobbhoz egész éjszaka tartott. Közben a dómban folyamatosan liturgikus események zajlottak. Éjfélkor Kiss István tanítóképző intézeti igazgatóhelyettes beszélt Szent István királyról. Utána a jezsuita P. Alaker György mutatott be misét. Éjjel 2 órakor P. Oslay Oswald – volt ferencrendi tartományfőnök – Szűz Máriáról mondott beszédet, és misét celebrált. Egy óra múlva rózsafüzér-ájtatosság és litánia következett. Hajnal 4 órakor dr. Kerkay József piarista tanár beszédét hallgathatták meg a jelenlevők a nemzeti optimizmusról. Ezután hálaadó misét tartottak a magyar nemzet ezeréves múltjáért. 5 órakor ismét rózsafüzér-ájtatosság és litánia volt. A Szegedi Új Nemzedék tudósítója szerint: „A szegedi hívek buzgóságára jellemző, hogy a templomban egész éjjel igen nagy számban vettek részt az istentiszteleteken és mélységes áhítattal figyelték a szentbeszédeket.”³³

Június 27-én reggel 6 órakor a katonazenekar zenés ébresztővel járta be a várost. 7 órakor megszólaltak a harangok és a katolikus templomokban összegyűlt hívők ezrei elindultak a Fogadalmi templom felé, amely zsúfolásig megtelt. Sokezres tömeg állt az előtte levő téren is. A templomban 8 órakor kezdődött meg az ünnepi mise, amelyet Glattfelder Gyula megyéspüspök pontifikált, fényes papi asszisztenciával. A szertartáson Király Péter „Fogadalmi miséjét” adták elő. A mise

³¹ A Szent István Emlékév, 241..

³² Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 28. 2.

³³ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 28. 3.

után a Szent Jobbot a dóm előtt várakozó nyitott gépkocsin helyezték el. Ebben az autóban foglalt helyet Mészáros János, a Szent Jobb őre. Az utána következő gépkocsikban a Csanád egyházmegyei főpapság, a város főispánja és polgármester-helyettese, a tisztikar vezetői és más, fontos pozíciót betöltő személyiségek ültek. A kocsisor lassan gördült végig azon az útvonalon, melyen előző nap Szent István ereklyéjét a Fogadalmi templomba hozták. A nagyállomás feljárójánál a Szent Jobbot leemelték az autóról és elhelyezték az Aranyvonat dízkocsijában. A vonat a Himnusz hangjai mellett 10 órakor indult el Hódmezővásárhely felé. A királyi ereklyét a vonaton a rókusi állomásig kísérték azok, akik június 26-án Kistelekig elébe utaztak.³⁴ Ezzel végetért a Szent István jubileumi év szegedi eseménysorozatának legkiemelkedőbb rendezvénye.

Az ünnepségek visszhangja és értékelése

A Szent Jobb Szegeden való tartózkodása idején lebonyolított ünnepségek megszervezéséről már június 26-án este megszületett az első értékelés. Ugyanis a Tiszaszállóban a Szent Jobbot kísérő budapesti notabilitások részére vacsorát adtak. Ezen megjelent Huszár Károly, volt miniszterelnök, aki a következőket mondta: „Felfokozott igényekkel jöttünk Szegedre, de amit itten láttunk, az legvérmesebb reményeinket is felülmúlta. Úgy a külső rendezés, mint a bensőséges áhitat, amelynek szemtanúi voltunk, mindig feledhetetlen marad. A Dóm-téri ünnepség egyenesen lenyűgöző volt a maga páratlan szépségeivel. Úgy látszik a jó Isten szereti Szegedet, mert a városnak ehhez a nagy ünnepéhez nagyon jó időt adott. Minden elismerést megérdemel az az együttműködés, amellyel a polgári társadalom, a katonaság és rendőrség együtt dolgoztak a siker teljessé tételén.”³⁵ Az országos sajtó ugyancsak elismerő hangon adott hírt a Szent Jobb szegedi látogatásáról. A Pesti Napló beszámolójában például százezerre becsülte az ereklye előtt Szegeden megjelent hívek számát.³⁶ A Nemzeti Ujság majdnem egy egész oldalt betöltő cikkében csak a Szent Jobb elutazásakor megjelentekről közölt számadatot, „10 000 főnyi menetről” írva. Ebben a tudósításban részletek szerepeltek Glattfelder püspök június 26-án este elmondott beszédéből.³⁷ A Szent István Emlékév Országos Bizottsága által 1940-ben kiadott „A Szent István Emlékév” című könyv szintén dicsérrettel szólt a szegedi Szent Jobb-ünnepségekről.³⁸

³⁴ Délmagyarország, 1938. jún. 28. 4.

³⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 28. 4.

³⁶ Pesti Napló, 1938. június 28. 22.

³⁷ Nemzeti Ujság, 1938. június 28. 11.

³⁸ A Szent István Emlékév, 238–244.

A helyi egyházi és világi vezetők is teljesen elégedettek voltak az ünnepi eseményekkel. Ennek kifejezésére Glattfelder püspök július 5-én levelet intézett dr. Tóth Béla polgármester-helyetteshez. A megyéspüspök levelében egyebek között ez állt: „A Szent Jobb országos körútján kiemelkedő ünnepi esemény volt annak szegedi ünnepe, mely mindnyájunkat vallásos és hazafias büszkeséggel tölthetett el és Szeged városának és katolikus közönségének hagyományos hűségét az ország szeme előtt tiszteletreméltó módon mutatta be. Az ünnepség előkészítése körül a város hatósága Nagyságoddal [ti. Tóth Bélával – G.Zs.] az élén oly lelkes buzgalmat tanúsított, hogy kötelességemnek érzem ezért főpásztori köszönetet mondani, különösen kiemelni Nagyságod ünnepi szövegét, mely a helyhez annyira méltó volt és amelyért különös elismeréssel adózom.”³⁹ Tóth Béla válaszában kiemelte, hogy Glattfelder püspök a városi hatóságok minden kérését támogatta az ünnepséggel kapcsolatban.⁴⁰ A polgármester-helyettes a megyéspüspökön kívül eljuttatta az ünnepségek lebonyolításában való részvételéért köszönetét vitéz nagyselmeci Mérey László altábornagynak, a szegedi vegyesdandár parancsnokának; dr. Halász Pál móravárosi plébánosnak; dr. Gelei Józsefnek, a Ferenc József Tudományegyetem rektorának; Kiss Károly tanfelügyelőnek; Gulácsy Béla városi főkertésznek; Kovács Buna János testnevelő tanárnak; a Frontharcosok Országos Szövetsége szegedi csoportja elnökségének, és a szegedi V. cserkészkerület vezetőségének is.⁴¹ Szeged törvényhatósági bizottságának július 1-én tartott rendes közgyűlésén dr. Imecs György főispán beszédében a Szent Jobb szegedi útjáról szólva ezt mondta: „A szegedi lélek gyönyörűen nyilatkozott meg a Szent Jobb fogadásában. Aratás idején, izzó hőségben sok tízezer ember rőtta le hódolatát az erekle előtt, órák hosszat türelemmel várták áhítatba merülve és egész éjjel zarándokoltak hozzá.”⁴²

Arról, hogy a Szent Jobb látogatásának ünnepségei mennyibe kerültek a városnak, a polgármesteri hivatal iratanyaga ad tájékoztatást. A díszítóanyagok 4012 pengő árán kívül a szükséges munkabérekre, szerelési anyagokra, stb. még 1500 pengőt vettek tervbe.⁴³ A díszítóanyagokra fordított összeg végülis 4019 pengő 60 fillért tett ki.⁴⁴ Az egyéb kiadások szintén meghaladták a tervezett mértéket, így júliusban a törvényhatósági bizottság 7000 pengő póthitelt szavazott meg az ünnepségek költségeinek fedezésére. Ebből szeptember végéig 5000 pengőt használtak fel, s a

³⁹ Szegedi Új Nemzedék, 1938. július 8. 6.

⁴⁰ SzCsEPL. 1700./1938.

⁴¹ CsmL.IV.B. 1407.c. Sz.V.P.H. közig.ir. 26 978./1938.

⁴² Szegedi Napló, 1938. júl. 2. 3.

⁴³ CsmL.IV.B. 1407. c. Sz.V.P.H. közig.ir. 881./1938.

⁴⁴ CsmL. IV.B. 1407. c. Sz.V.P.H. közig. ir. 27 791./1938.

kiadásoknál ezt véglegesítették.⁴⁵ Tehát az összes kifizetés 10 519 pengő 60 fillért tett ki.

Ami az ünnepi eseményeken megjelentek számát illeti, a Szegedi Napló 50-60 000-re becsülte a résztvevő tömeget.⁴⁶ Azonban a Szent Jobb fogadásakor a díszmenetben felvonulók és a dóm előtt várakozók számát összesítve ennél nagyobb adatot kapunk. Legalább 70-80 000 személyt mozgatót meg az erekye látogatása.⁴⁷

A Szent Jobb szegedi útja mind az egyházi, mind a világi hatóságok szempontjából sikeresen zárult. A méreteiben és külsőségeiben egyaránt impozáns rendezvénysorozat kiváló alkalmat adott arra, hogy a helyi lakosságnak látványosan demonstrálják az állam és a katolikus egyház közötti jó viszonyt és teljes körű együttműködést. Az ünnepségekbe aktívan bekapcsolódó nagyszámú hívő jól illusztrálta a katolikus egyház befolyását a városban és környékén. Persze feltételezhető, hogy a megjelentek egy része csupán a tradíciókban gyökerező látványosságként szemlélte az eseményeket. Ám bizonyos, hogy sokan voltak azok is, akikben mély vallási élményként maradt meg az ünnepi alkalom. Emellett nem elhanyagolható tény, hogy a város – amely egyházjogilag alig hét éve vált püspöki székhellyé – az ünnepségek sikeres megrendezésével újra bebizonyította a magyar katolikus egyháznak alkalmasságát e fontos szerepkör betöltésére. Mindezek alapján kétségtelen, hogy az 1938-as szegedi Szent Jobb-ünnepségeket a város egyháztörténete egyik igen jelentős eseményként kell számon tartania az utókornak.

⁴⁵ CsmL. IV.B. 1407. c. Sz.V.P.H. közig.ir. 49 395./1938.

⁴⁶ Szegedi Napló, 1938. jún. 28. 2.

⁴⁷ Szegedi Új Nemzedék, 1938. jún. 28. 3. és Délmagyarország, 1938. jún. 28. 3.

„Saint Gerald greets Saint Stephan” The Saint Right in Szeged in 1938

The 1938th was an outstanding year in the history of Hungarian Catholicism in the XXth century. The XXXIVth Eucharistic Worldcongress was organised on the 900th anniversary of the death of our state founder king. At the same time there were Saint Stephan jubilee programmes throughout the country. One of the most outstanding elements of these programmes was the Saint Right's complete tour of Hungary. During this tour our first king's relic was in Szeged on 26th and 27th June 1938. On the great occasion the leadership of Csanád diocese organised a large-scale series of celebrations cooperating with the local government. The Saint Right was carried in parade to the Votive Church where Julius Glattfelder of Mór, the bishop of diocese and Béla Tóth the vice mayor delivered a festal address. Then began the segence of rituals lasting until the Saint Right was out of town.

The celebrations moving 70–80 000 people gave a opportunity to demonstrate the good relation between the government and the Catholic Church and all round cooperation for the local residents. The great number of worshippers illustrated the influence of Catholic Church in Szeged and in the vicinity of the town. The local corporative organisations – led by Jesuits – built the visitation of the Saint Right deftly in their programmes. It is, of course, presumable that many participants regarded the events as spectacles deeply rooted in traditions. It is certain, however that the series of celebrations caused deep religions experience in many people. Besides it is not neglectable that the hardly 7 years old episcopal seat demonstrated the fitness of Hungarian Catholic Church for its role.

That's why it is unquestionable that the Saint Right festivals must be looked at by the posterity as one of the most outstanding events in the history of local church.

„MEGSZÜLETTEM, ELVEGYÜLTEM, KIVÁLTAM...”
(A népi tehetségmentés történetéhez)

A „kiválás” útjának megtalálása, további egyengetése vissza-vissza térő társadalmi, pedagógiai probléma és vitakérdés. A spontán kiválás esetlegességét, kínos nehézségeit, megrekedési veszélyeit hogyan lehet tudatos cselekvéssel elkerülni, ellensúlyozni és egyáltalán szükség van-e erre? A megközelítés természetesen mindig függ a történelmi-társadalmi háttértől. A két világáború közötti Magyarországon az 1930-as 1940-es évek fordulóján zajlott le az a vita, amely először váltotta ki széles – elsősorban értelmiségi – körök érdeklődését e témakörben. A kérdést, mint addig néhány más témát is, az agilis Zilahy Lajos exponálta, amikor 1939 novemberében egy előadásában, majd a rádióban és a sajtóban is előhozta a *kitünők iskolája* gondolatát. A közvetlen történelmi háttér volt az oka, hogy sokkal inkább társadalmi-politikai jellegű vita kerekedett a kérdés körül, mintsem pedagógiai. A két évtized egyik állandó társadalmi problémája, a „középosztály” állapotának és szerepének felfogásáról vallott nézetek, változásaikkal együtt tömör sűrűséggel láttak ekkoriban napvilágot.¹ A tényleges fejlemények és azok illúziókkal teli átélése a történelmi középosztály vezetőszerpe megerősödésének hitét tápálták. De eleget tud-e tenni e szerepnek a középosztály? Mindenképpen tanácsos megerősíteni! A már elfogadott két zsidótörvény után, a faji kérdés veszedelmes csapdáját el nem kerülő módon más idegenektől - elsősorban a németektől - való megtisztítás igénye is jelentkezett. („Törzsökös magyarok”, „mélymagyarok” stb.) A minőség követelménye tehát egyrészt a tehetségek kiválasztása, másrészt a faji megerősödés, megtisztulás oldaláról mutatkozott meg. Zilahy - bár kimondottan a középosztály felfrissítése érdekében ált elő ötletével - természetesen az első tényezőre gondolt főleg, amikor meglehetősen praktikus javaslatát megfogalmazta: ki kell választani évente 40 kitűnő tehetségű gyermeket. Iskoláztatni, majd jogásszá kell képezni őket az eddigieken túlmutató feltételek és követelmények mellett. Ez nagyot lendíthetne az ország irányításán, sőt a magyarság dunamenti szerepének betöltésén is. Elmondta Zilahy, hogy tervének kimunkálásában, egyéb nemzetközi példák mellett elsősorban az amerikai School for Leadership és a német Führer-Schule mintáját

¹ Lásd: JUHÁSZ GYULA: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Bp. 1983. 7–67.

használta fel. Nyomatékosan és ismételten kijelentette azonban, hogy szabad utat kell biztosítani a népi származású tehetségek kiválogatása, érvényesülése számára is. Ez volt igazán az új mozzanat Magyarországon (pl. a tiszteletreméltó Klebelsberg-féle kultúrpolitikához képest is.) Nem véletlen tehát, hogy a sajtóban (Kelet Népe, Híd, Magyar Szemle, Nevelésügyi Szemle, Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, Magyar Nemzet, Szabad Szó stb.) lezajló és hosszan elhúzódó eszmecsere is főleg e mozzanat körül bontakozott ki, már csak azért is mert Móricz Zsigmond és a népi írók teljes mellszélességgel vetették be magukat a vitába.

A tehetséges népfiai taníttatásának voltak bizonyos hagyományai Magyarországon. A legszebb példa talán éppen a legrégebbi: Bethlen Gábor fejedelem alapítványa 1622-ben negyven jobbágy gyerek számára, hogy azok kiművelődhessenek Erdély hasznára a Gyulafehérvári illetve a Nagenyedi kollégiumokban. Noha a katolikus egyház is szívesen emelt be egy-egy kiváló képességű jobbágy illetve parasztfiút akár a magas klérusba is, kétségtelen, hogy inkább a reformátusok fordítottak erre nagyobb gondot. Elérkezett az az idő is végül, amikor a paraszti sorból való kitörés szándéka „világi” módon készített erőfeszítésre családokat, személyeket. Mindez azonban szórványos, a ritka kivételek sorába tartozó eredményeket hozott, azzal a gyakran előálló fejleménnyel, hogy a kiváltakat magukba olvasztották a felsőbb rétegek, és a küldő néppel megszakadt érdemi és közvetlen közösségük. A sokféle - anyagi és szemléletbeli - ok között ott van az is, melyről Móricz Zsigmond híres elbeszélése, a Stipendium szól. Az okos parasztygyereket továbbtaníttatni szándékozó, jószándékú tanító elé kemény feltételeket támaszt az öreg paraszt, a gyermeket felnevelő nagypapa:

„- Állítson nekem a tekintetes úr, mán az urak, helyette egy másik kiskocsist. Osztán, amíg odalesz a gyerek, addig mindig egy olyan korút helyette, amék az ü dolgát el tudja végezni.

A tanító elcsüggedt. - Azt nem lehet öregem.

- Másképp pedig nincs vásár... Az urak elveszik a pénzünket, a földünket, még a levegőt is, most meg már a gyerekünök javát is?...Mer maguknak se kell, aki nem jó. Maguk is csak a legjavát szedik ki... Hát ha szaporítani akarják az úri rendet, fizessék meg...

És a tanító ezzel a kristálytisza okoskodással nem tudott megbirkózni.”

(A jobbágyi köteléket elkerülő, szabad paraszti vidékeken mintha kevésbé idegenkedtek volna a gyermekek taníttatásától. A székelyeknél Benedek Elektől Tamási Áronig számos példát tudunk arra, hogy szívesen küldtek földműves gyerekeket gimnáziumba. A már értelmiségivé vált rokonnak szinte kötelessége volt támogatni a család később feltörekvő tagjait. A jászkun Hármas Kerületben is megbecsülték, támogatták és „használták” a paraszti sorban lévők is a székvárosok viszonylag korán működni kezdő középiskoláit. A jászapáti gimnázium felállítását kérelmező 200 szépszál jászból álló küldöttségben sem csupán úri rendben lévők kerülköztek.)

A novellában jellemzett szemlélet egyébként annak megjelenését (1933) követő időben gyorsan olvadozni kezdett az érintett társadalmi csoportokban az 1929/33-as gazdasági válság következményeként is újra élénkülő, kiutat és reformokat kereső társadalmi-politikai mozgalmak hatására..Témánk szempontjából igen fontos, hogy közvetlen előzményként Sárospatakon 1935-től szervezetteren és módszeresen folyt a vonzaskörzet szegény református gyermekeinek körében a tehetségek felkutatása, kiválogatása és beiskolázása. Harsányi István tanár úr korabeli buzgólkodásai és későbbi beszámolóí ismertté tették e nemes kezdeményezést, igazából azonban a hódmezővásárhelyi Tanyasi Kollégium esete híresült el. A nagyhatárú alföldi város tanyai tanítóinak 1938 január 25-én tartott értekezletén Szénási Gyula felsőkopáncsi tanító mondotta a vadrepce színű, a kevés ruha és élelem, a sok testvér és sok munka között is felbukkanó tehetségekről: „Aranyak a sárban. Milyen jó lenne olyat tenni értük, hogy ne vesszenek el a sártengerben! Közös összefogással taníttatni, nevelni őket, felsegíteni őket annyira , hogy valamikor beleszólhassanak a magyar élet vezetésébe. Olyan nevelési és képzési formát választani, hogy soha ne tagadják meg szüleiket, testvéreiket.”² Helytálló a szokványos fordulat: az elvetett mag termékeny talajra talált. Példás társadalmi összefogás révén gyorsan létrejött a kollégium. 1945-ig 17-re szaporodott fel lakóinak száma. Nem a létszám indokolja tehát nevezetessé válását, hanem a közismert tény, hogy Németh László 1941-ben a kollégiumnak ajándékozta Cseresnyés c. színművének szerzői jövedelmét, mire a kollégium felvette a Cseresnyés nevet és így vált magyar kultúrhistóriai nevezetességgé. Közben zajlott az elhúzódo vita a Zilahy megbojditotta kérdésben, méghozzá mindinkább a népi tehetségek mentése körül. Széles, nemcsak a népi írókat magábfoglaló kör véleményét sommázta karakterisztikusan Németh László: „Miért nem csinálunk numerus clausust a magyar nép javára? Mindenki egyetért abban, hogy a magyar társadalom legnagyobb baja: nincs népről tudó középosztálya... De, ha ennyire egy értelmén vagyunk, miért nem segítünk rajta. Mondja ki a törvény, hogy középfokú iskoláinkban a helyek 60 %-át magyar paraszt és munkásgyerekekkel kell betölteni.”³ Németh és a hasonló gondolkozásúak nyilván tudták, hogy ilyenféle célkitűzést a realitások felé terelni csak rendszerváltozás után lehetséges. Fontosnak tartották azonban a részeredményeket is, ezt éppen Németh László példázza a vásárhelyi tanyai kollégium támogatásával. A népiek figyelme egyébként egyre inkább a népfőiskolák gondolata és gyakorlata felé fordult. (E korabeli mozgalom születésének körülményei és eredményei is megérdemelnék a rövid felidézést, ámerre most nincs helyünk.)

² Idézi PAPP ZOLTÁN: A vásárhelyi pusztától a Cseresnyés kollégiumig c. munkája (kézirat). A hivatkozott forrásokon kívül támaszkodhattam még MICHELLER MAGDOLNA idevágó írásaira, közzétett szóbeli közléseire, adataira.

³ JUHÁSZ GYULA i. m. 54.

Maga Zilahy Lajos tovább folytatta a hírverést a kitűnőek iskolája körül. Pályázatot írt ki pl. az Eötvös kollégisták számára. A pályázóknak három tételt kellett megoldaniuk: 1. Hogyan kell a válogatási rendszert úgy kialakítani, hogy a legalsóbb néposztály gyerekei is szabad utat kapjanak. 2. Hogyan lehet úgy válogatni, hogy lehetőleg a törzsökös magyarok közül kerüljenek ki a jelöltek. 3. A vezetésre alkalmas férfiaknál a szaktudáson kívül milyen szemléleti és egyéb tulajdonságokat kell még figyelembe venni és hogyan. A pályázat sikeresen lezajlott, Zilahy lapja a Híd az 1940 decemberi számában közölte az eredményt. Az ügy további fejleményeit is figyelembe véve inkább a kérdések az érdekesek, mint az összehozott válaszok. Egyébként a díjazottak között volt Nagy Péter és Julow Viktor, a két későbbi, neves irodalomtörténész is.⁴

Úgy látszott, ha lassan is, halad a dolog. A legfontosabb, az anyagi feltétel is megoldódni látszott. Horthy Miklós kormányzóvá választása 20. évfordulója tiszteletére a Nemzeti Bank, a Gyosz és a TÉBE 1 millió pengős felajánlást tett. Ebből az összegből – nem tudni persze, hogy kinek, de joggal feltételezhető, hogy magának Teleki Pál miniszterelnöknek a sugalmazására – alapítványt hoztak létre a tehetségmentés- és képzés céljaira. Hamár meg volt ez a kis pénz (n.b. az összeg számottevő!) a kultuszminisztérium kezelésében, az állam persze nem engedte át felhasználását mégoly tisztelereméltónak látszó vállalkozás számára sem, mint amilyennek Zilahyé mutatkozott. Maga vette kezébe az ügyet, és 1941-ben (egyelőre még meg nem állapított időpontban) megjelent a jó magyar bürokrácia szokásos bikkfanyelvén fogalmazott VKM rendelet: „A földműves szülők gyermekei, általában a vidék szegény néprétegéből származó fiúk, igen kis hányadban iratkozhatnak be a gimnáziumba, aminek oka kétségtelenül elsősorban e néprétegek anyagi erejének hiányában rejlik. Ez a jelenség az értelmiségi osztály helyes kiegészülése tekintetében kedvezőtlen következményekkel jár, mert az egészséges kiválasztódást a kiválogatási alap jelentékeny beszűkülése károsan befolyásolja. A helyzet orvoslása céljából elhatároztam, hogy e társadalmi réteg legtehetségesebb és legkiválóbb fiainak iskoláztatását ... kedvezményes, illetőleg ingyenes ellátás biztosításával előmozdítom.”⁵ Szombatfalvy György miniszteri főtanácsos értelmezte és magyarázta a célt: „A Horthy Miklós nevelési segélyből iskoláztatott tehetséges, falusi szegénysorsú gimnazisták egykor a magyar értelmiség színe-javához fognak tartozni, a legértékesebb társadalmi rétegeinket fogják kiegészíteni és gazdagítani...” Küldetésük, „hogy szakadékot hidaljanak át, hogy tájékozott és hivatott szószólói legyenek a szegénységben, sokszor nagy nyomorban sýnylódó magyarságnak.”⁶

⁴ Híd, 1940. december

⁵ Nevelésügyi Szemle, 1942. 7–8. sz. 158.

⁶ Néptanítók Lapja, 1941. 23. sz.

Szombatfalvy is hangoztatja, hogy nem szeretné elszakítani a kiválasztott gyermekeket társadalmi rétegüktől, ám mint a fenti idézetből is kitűnik, szerepük megítélése különbözik Szénási Gyula vásárhely-felsőkopáncsi tanító úr elképzeléseitől, nem is beszélve a népi írók felfogásáról. Szombatfalvy egyébként fáradságot nem kímélve, tiszteletreméltó buzgalommal szolgálta a tehetségmentés ügyét. Megtette azt, hogy inkognitóban megjelent a jászapáti internátusban és megpróbálta kifaggatni tehetségvizsgás elsős gimnazistákat (a 8 osztályos gimn. elsőseiről van szó!) életükről, gondjaikról-bajaikról. (Más kérdés, hogy a háborús pszihózis hatása alatt az egyébként is élénk fantáziájú kiskamaszok kémnek vélték és meg is próbálták „leleplezni”). Az anekdotikus eset persze csak azután játszódhatott le, miután megszületett és megvalósult a döntés: még az 1941/42-es tanévben a mohácsi és a jászapáti gimnáziumban kísérletképpen meg kell kezdeni a falusi tehetséges gyermekek kiválogatását és tanítását. A tanévkezdéshez képest némi késéssel ugyan, de lezajlottak a „versenyvizsgák”, és a két iskolában összesen negyvenegynehány fővel megindult a kiválogatott fiúk tanítása.⁷ A terv az volt, hogy a következő tanévtől kezdődően évente 600 tanuló veszne fel az ország mintegy hetven vidéki gimnáziumába. 1942. májusában lebonyolították a következő válogató vizsgákat. Az addigi tapasztalatok és komoly elméleti előtanulmányok alapján történt ez meg. Még a vadonat új, ám gyorsan európai hírűvé vált Szondi-tesztet is fontolóra vették, de végül nem alkalmazták. Leginkább az előző évben is használt sárospataki módszert követték. Írásbeli selejtező után (fogalmazás, gondolkodtató számtanpéldák megoldása), a gimnázium székhelyére egybehívott jelöltek két napon át tartó írásbeli és szóbeli, igen alapos tudás és képességmérő vizsgáztatása zajlott le. Mindez igen szigorú rostát jelentett. Jászapátiban pl. az első fordulóban induló, a tanítók által már eleve válogatott több mint 100 gyerekből, végül 10-et vettek fel.

(A változatos tesztelés egyik feladatát szintén az anekdóta őrizte meg. Egy-egy közmondásra kellett hasonló mondandójú bölcsességet kitalálni. Az egyik fiúra a

⁷ BOGNÁR JÓZSEF, a jászapáti gimnázium tanára érdekes és jellemző adatokat közölt cikkében (*Ugar*, 1942. június 15.) az első évfolyam jászapáti tagjairól: „A 23 közül 14-nek a szülei néhány 100 P-t érő, de saját kis házukban laknak. ... A 23 család összesen 25 szobában lakik, s a 25 szoba közül mindössze 4 padlós. Ha leszámítom azokat a családtagokat, akik már kikerültek a szülői házból, még mindig 118-as számot kapok, 118-an laknak 25 szobában, tehát majdnem 5 személy esik egy szobára. ... A szülők foglalkozása így oszlik meg: napszámos, gazdasági cseléd: 9, kisbirtokos: 3, haszonbérlet kertész: 2, kisiparos: 4, gyárimunkás (sajt-, ládagyári): 2, postai, ill. községi kézbesítő: 2, csatornaőr: 1. A szülők közül 2 havifizetéses, havi jövedelmük 70–70 p volt 1941. szeptemberében.” Tanulmányi eredményükről (a félévi bizonyítvány alapján): átlaguk 1,25 (A négy fokozatú osztályozásban az 1-es a legjobb!) „Huszonhármuk közül 13 kitűnő és jelesrendű, vagyis 56,6%, 71 osztálytársuk közül csak 5, azaz mindössze 7 %. A 15 kitűnő rendűből 10 közülük került ki.” És végül egy levélrészlet, amely joggal meglephetette Bognár tanár urat. „Itt nagyon sokat kell játszani” – írta szüleinek az egyik nebuló. Ezek a 10–12 éves fiúk otthon ugyanis túlnyomó többségükben már rendszeres munkára voltak fogva.

következő közmondás jutott: Nem mind arany, ami fénylik. Némi homlokráncolás után megszületett a megoldás: Nem mind okos, aki szemüveges. A szemben ülő tanári „zsúri” négy tagja közül három történetesen szemüveget viselt.) A vizsga a következő évben is megtörtént még egyszer és utoljára. A források hézagossága miatt nehéz megállapítani, hogy összesen hány falusi szegény gyermek került ily módon gimnáziumba, de bizonyára többszázan voltak.

Mindezek persze a Zilahy féle elképzelés megrekedését is magával hozta, hiszen ki is mondták: nincs immár szükség a kitűnőek iskolájára, azt az állam megoldotta. Zilahy azonban nem adta fel kedvenc tervét. 1942 tavaszától foglalkoztatni kezdte a gondolat: jövedelmeit, vagyonát, benne azt a már ekkor is történelmi nevezetességű Áfonya-úti villát, amelyben lezajlott Gömbös miniszterelnök találkozója az Új Szellemi Front népi íróival, e célra fordítja. Ám akkor amikor a német csapatok már Sztálingrád körül jártak, és sajna a második magyar hadsereg is a Don-menti állásokban várakozott már, egy elszánt szovjet légikötelék, inkább demonstratív mint katonai céllal berepült Magyarország fölé, és 1942. szeptember 4.-ről 5.-re virradó éjszaka Budára ledobott néhány bombát. Az egyik Zilahy szép célra kiszemelt villáját döntötte romba. Az író a Híd 1942 szeptember 15. különszámában az Ami a romok alatt és ami a romok fölött van c. írásában a nagy nyilvánosság előtt csaknem teljes vagyonát, a romos, ám 2000 négyszögölnyi telken lévő villát, művei külföldi kiadásainak honoráriumait, a Pegazus kiadó vállalatot, a Híd c. folyóiratot, műveinek filmjogát, a családi ékszereket felajánlotta a kincstárnak, hogy azt a magyar ifjúság nevelésére fordítsa azon elvek alapján, melyek a kitűnőek iskolájáról folytatott vita során körvonalazódtak. Az ügy azonban mégsem haladt tovább, míg végül a felgyorsult történelem elszárgult fölötte.

Az 1930-as évtized második és az 1940-es évek első felében lényeges változások következtek be a népi származású gyerekek továbbtanulása terén és ezzel együtt a tehetséggondozás tekintetében is. Mint láthattuk több ok hatott egymásra. Értelmiségiek, mindenekelőtt a népi írók legjobbjainak törekvései, az uralkodó elit magamentő reflexei, a hatalom rádőbbenései párosultak a szegény néprétegek fel- és kitörő törekvéseivel, és együttesen feszegetni, tágítani kezdték a zárt társadalom falán mutatkozó repedéseket. A történelmi igazságosságnak és a történelmi szükségnek tettek ezzel szolgálatot. Az eredményre következtethetünk abból, hogy a NÉKOSZ mintegy 10000 taggal dicsekedhetett, akiknek kb. 3/4 része paraszt és munkás származású volt. (Persze a népi kollégiumokon kívül is tanultak még hasonló származású diákok!) E fiatalok – egy-két száz fő kivételével – a jelzett évtizedben közép és főisklákba jutott fiatalok közül kerültek ki.⁸ Nem jelentett ez még minőségi áttörést, de lényeges elmozdulást mutatott ahhoz a képhez viszonyítva, amelyet Földes Ferenc az 1930-as népszámlálás adatai alapján felvázolt.⁹

⁸ SERFÓZÓ LAJOS: Néhány gondolat két NEKOSZ könyvről és a NEKOSZ-ról. Tiszatáj, 1978. 5. sz.

⁹ FÖLDES FERENC: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Bp. 1941.

„I came into being, mingled with the crowd,
separated from them”
(To the history of the peasant talent rescue)

In the 1930s it was a regular debate how could the historical middle class in Hungary fill its – mostly supposed – leadership in better way. In 1939 Lajos Zilahy the famous writer came forward with the idea of the „school of eminents”. It was an important part of his plan that the selection should be expanded for the search of talented people with peasant origin in the first place. The idea caused a great stir among the writers and other intellectuals. But the realization met with financial difficulties though for the sake of the cause Mr Zilahy offered his whole property.

The banks and the organizations of manufacturers made a million pengő offer in honour of the 20th anniversary of the election of Governor Horthy. This foundation made possible that the activity of talent rescue could be started up. In the autumn of 1941 as an experiment the selecting exams took place in Mohács and Jászapáti and in the two grammar schools about 40-45 boys began their studies. According to this plan 600 children could get into the grammar schools of the country in this way every year. For another two years „competitive examinations” were held but the great historical changes overstepped the attempt.

Still the discussions and trials contributed to the relaxation of inflexibility between the two world wars in the closed Hungarian society.

TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI POLITIKA MAGYARORSZÁGON 1950–1952

1949 decemberében az addig az Építésügyi Minisztérium szervezeti keretébe tartozó Területrendezési Intézetet a gazdasági csúcsminisztérium szerepét betöltő Országos Tervhivatal fennhatósága alá helyezték. Ezzel a szervezeti változtatással – amely az országot az 1940-es évek végétől elárasztó átszervezési hullám része volt – egy új „részpolitika”, a terület- és településfejlesztési politika intézményi alapjait teremtették meg Magyarországon, a kommunista párt (neve 1948 júniusától: Magyar Dolgozók Pártja, MDP) intencióinak megfelelően. Ennek, a korábban túlnyomó részben az önkormányzatok és a helyi igazgatás, illetve bizonyos mértékig az építésügyi kormányzat által végzett feladatnak beemelése a központi hatalom illetékességi körébe annak, az újkori történelmünkben példátlan mértékű centralizációinak volt a következménye, amely az 1940-es évek végén kiépített sztalinista politikai rendszert jellemezte. E rendszer megteremtésében, mint ismeretes, döntő szerepe volt az ország – már 1945–1948 között is erősen korlátozott – szuverenitása elvesztésének¹ s annak következményeként a szovjet társadalomszervezési modell Magyarországra erőszakolásának.

A sztálini politikai modell egyik, témánk szempontjából különösen fontos jellemzője volt, hogy lehetetlenné tette a társadalom valóságos érdektagoltságát leképező szervezeti-intézményi rendszer működését. Az MDP ideológusai – bevallottan – azt tartották ideális társadalomnak, amely egyetlen központból, „egyetlen nagy terv” alapján irányítható.² A gyakorlati politikai intézkedéseket azután pontosan ennek az elvnek megfelelően hozták meg, miáltal totalizálták az ország társadalmát. Elmenvén egészen addig, hogy még az államhatalmi ágak elválasztásának eszméjét is tagadták, s egyidejűleg a szinte kizárólag represszív eszközökre támaszkodó központi hatalom tevékenységét kivonták a törvényes, parlamentáris ellenőrzés alól. Ezt a társadalomszervezési modellt, amelyben az élet minden területét, a gazdaságtól a sportig, a

¹ Vö.: VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Az első meghiúsított reformkísérlet. Az 1953-as kormányprogram. Medvetánc, 1988. 2–3. sz. 154. o. és Korlátok és felelősség. Magyarország négy évtizedének nemzetközi összefüggései. A Társadalmi Szemle 3. különszáma. 1989. augusztus 10–11. o.

² FRISS ISTVÁN: A szocialista iparosítás elvi kérdései. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle, 1951. 1. sz.

jogrendszerrel a tájékoztatásig egyetlen központból próbálták meg irányítani T.H. Rigby találóan mono szervezeti társadalomnak nevezte.³

A monolitikus társadalomszervezési elv egyeduralomra jutása szükségképpen azzal járt, hogy a központi hatalom az élet különböző területeinek irányítására mind több „részpoltikát” és az annak végrehajtására hivatott központi apparátust (hivatalt) alakított ki. (1945–1950 között Magyarországon megkétszereződött a minisztériumok és a központi kormányzervek száma, ami hű kifejeződése volt a rendszer túlbürokratizáltságának.)⁴

A politikai rendszernek ebbe az általános totalizálási folyamatába illeszkedett tehát a terület- és településfejlesztési politika, mint egy új politikai diszciplína megjelenése. A központi hatalom ezáltal lényegében a települések és a régiók gazdasági, urbanisztikai és infrastruktúráis fejlesztésének egy központból történő irányítására tett kísérletet. Már itt jelezni kell azonban, hogy az igazán fontos fejlesztési kérdések eldöntését a gyakorlatban nem bízták a településpolitikára: arra más nagyobb döntési jogkörrel felruházott „részpoltikák”, mindenek előtt a központi gazdaságirányítás kaptak lehetőséget. Éppen ezért, mielőtt írásom tulajdonképpeni tárgyára térnék, szükségesnek tartom, hogy a terület- és településfejlődést közvetve befolyásoló tényezők közül a két legfontosabbra is utaljak. Az egyik a központi és a helyi hatalom kapcsolatának átalakítása, a másik az imént említett gazdaságpolitika volt.

Az 1940-es évek végén fordulat következett be a központi és a helyi hatalom (elsősorban az önkormányzatok és a helyi igazgatás) kapcsolatában is. A mesterséges eszközökkel felduzzasztott magas taglétszáma ellenére is szűk – és az 1950-es évek elején egyre szűkülő – társadalmi bázissal rendelkező MDP fő törekvései közé tartozott a különérdekek, így az önkormányzatokban megtestesülő helyi érdekek megszervezésének lehetetlenné tétele. A helyi döntési lehetőségek drasztikus korlátozásában emellett szerepet játszott az a mély bizalmatlanság is, amellyel az MDP felső vezetése a „maradiság” fellegvárának gondolt „vidék” iránt viseltetett. Ez a politika – enyhén szólva – gyanakvással tekintett a „vidéki” társadalom abszolút többségét alkotó parasztságra (például en bloc „nacionalistának” bélyegezte),⁵ továbbá az értelmiségre és nem utolsósorban a tisztviselőkre. Ez részint arra ösztönözte, hogy már 1948 tavaszán megkezdje „az egész vidéki szakigazgatás”

³ Idézi: FEHÉR FERENC – HELLER ÁGNES – MÁRKUS GYÖRGY: Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi, Budapest, 1991.

⁴ G. VASS ISTVÁN: Ami csak vágy maradt. „Olcsó, hatékony, demokratikus közigazgatást!” História, 1988. 1. sz. 26. o.

⁵ MÓD ALADÁR: A nacionalizmus ellen. Társadalmi Szemle, 1949. 8–9. sz.

politikai szempontok szerinti általános revízióját,⁶ részint arra, hogy a helyi területi igazgatást a lehető legteljesebb mértékben rendelje alá az (összefonódott) központi párt- és állami szerveknek. Ennek a politikának a vezető szempontja az önkormányzatok felszámolása volt. (1948-ban már magát a szót is csak idézőjelek között, 1949-ben pedig már csak „burzsoá álönkormányzatok”-ként használták). Az MDP – miként ezt egy 1948 júliusi közigazgatási tárgyú előterjesztésben nyíltan ki is mondta – az „államhatalom”-ra mint az „osztályharcnak egyik döntő eszköze”-re tekintett, amelynek segítségével meg lehet gyorsítani, a „kapitalista elemek” felszámolását.⁷ Ebben a szellemben fogant az a nem sokkal későbbi, a központi és a helyi hatalom kapcsolatát szabályozó döntés, amely kimondta: egy felsőbb „néphatóság” egy alsóbb ellen „fegyelmet indíthat, állásából bárkit, tehát választott tagot is törvényesen (*sic!*) elmozdíthat.”⁸

Egyidejűleg minden tisztviselőt „állami tisztviselővé” minősítettek, akiket nem a (névleges) önkormányzat, hanem a központi hatalom nevezhet ki és hívhat vissza. A „párt vezető szerepe” elvének kimondásával és érvényesítésével pedig a helyi hatalom és helyi igazgatás feletti ellenőrzés másik – hasonlóan jelentős – eszközrendszerét építették ki, ami a „káderek” feletti kontrollt biztosította. Ez pedig az önkormányzatiság eszméjének megsértésén túl azért problematikus, mert az említett ellenőrzést egy olyan szervezetre (az állammal összefonódott pártra) bízta, amelynek működését, döntési mechanizmusait törvényekben és rendeletekben is rögzített eljárási szabályok nem kötötték, még formálisan sem. A központi és a helyi hatalom kapcsolatának egyoldalú megváltozását a tanácsrendszer 1950-ben történt bevezetése teljesítette ki. A helyi tanácsok egyes osztályait ugyanis az illető szakterület felettes szerveinek is alárendelték (tehát például egy megyei tanács mezőgazdasági osztályát a Földművelésügyi Minisztériumnak), és ezáltal – támaszkodva a hatalmas arányú államosításokra is – a helyi hatalom gazdasági önállóságát teljes egészében felszámolták.

S ez már átvezet a település- és regionális fejlődés és a gazdaságpolitika kapcsolatahoz. E kapcsolat jelentőségét az adja, hogy az 1950-es évek elején a terület- és településfejlődésre utóbbi nagyobb hatással volt, mint maga a településpolitika. A gazdaságpolitika befolyása elsősorban három úton érvényesült: a gazdaságirányítási mechanizmus, az ágazati fejlesztési politika és a központosított újraelosztási (redisztributív) rendszer révén. A tervutasításos, – Kornai János kifejezésével – parancso-

⁶ MSZP Politikatörténeti Intézet Archívuma (PIA) 274. f. 15/42. Az MDP KV Közigazgatási Osztálya 1948. március 30-i feljegyzése. – A tisztviselői réteggel szembeni bizalmatlanságra ld.: GYARMATI GYÖRGY: „Demokratizált” vagy demokratikus közigazgatást? In: Tanulmányok a népi demokrácia negyven évéről. Budapest, 1985. 59–60. o.

⁷ PIA 276. f. 67/56. 6.e. „A közigazgatási reform alapelvei” 1948. júl. 10.

⁸ U.o.

kon alapuló irányítási rendszerben⁹ a hierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedők kötelesek voltak végrehajtani a felettes szervek utasításait. Ez a fajta gazdaságirányítási mechanizmus tehát azt is lehetővé tette, hogy egyes települések, járások, vagy megyék vezetőit saját helyi érdekeikkel ellentétes döntések meghozatalára kényszerítsék.

Az utasításos irányítási mechanizmusnál is jelentősebb hatással volt a települések és a régiók életére a gazdaság ágazati fejlesztésével kapcsolatos, rendkívül célzatos és egyoldalú politika. A vas-, az acél- és a gépgyártás túlnyomóan hadiipari céloknak alárendelt, erőltetett fejlesztése (amit 1953 júniusában maga az MDP Központi vezetősége minősített „kalandor” jellegűnek)¹⁰ döntő jelentőségű és persze adottságaitól függően ellenkező előjelű hatást gyakorolt az ország régióinak és településeinek életére. Ám ez olyan eltérhetetlen a településpolitikai történetétől, hogy ehelyütt nem térek rá ki.

Végül, a centralizált, szigorú központi utasításokon alapuló gazdaságirányítási rendszerben az erőforrások központosított újraelosztása (redisztribúciója) szintén jelentős hatást gyakorolt a településfejlődésre. Ezt könnyű belátni, ha például a beruházási javak regionális és településenkénti elosztására gondolunk. Hasonlóképpen fontos, noha rejtettebb településfejlesztő, illetve sorvasztó eszköz volt a lakosság ellátásával kapcsolatos, szintén erősen centralizált elosztási rendszer is. Az egyes településtípusok áruellátásában és szolgáltatási normáiban ugyanis a központi hatalom tudatosan nagy különbségeket alakított ki az ipari jellegű, illetve a nagy lélekszámú településeket részesítve előnyben.

A terület- és településfejlesztési politika

A településfejlődés átfogó, törvényi úton történő szabályozására már a két világháború között tettek lépéseket Magyarországon. 1937-ben, számos fejlett európai országot megelőzve, törvényt hoztak a városrendezésről.¹¹ A második világháború után, jórészt az adott történelmi körülmények kényszerítő hatására készültek egyes településrendezési tervek. Ilyen volt például a főváros újjáépítési, egyben rendezési terve, valamint a földreform nyomán keletkezett tanyak házhelykijelölési tervei, majd

⁹ KORNAI JÁNOS: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Második kiadás. Budapest, 1990. 172. o.

¹⁰ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról és az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról, 1953. június 28. Propagandista 1986. 4. sz. – Az ágazati fejlesztési politikára ld.: PETŐ IVÁN – SZAKÁCS SÁNDOR: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Budapest, 1985. 151–239. o.

¹¹ 1937. évi VI. törvény

nem sokkal később egyes ipari régiók és városok rendezési tervei. Ezek elsősorban az Építés Közmunkaügyi Minisztérium (ÉKM) kezdetben „Rajzterem”-nek nevezett szellemi műhelyében dolgozó építészek keze alól kerültek ki.¹² A sztalinista politikai rendszer kiépítésének megkezdése után, 1949-ben ebből az urbanista szellemi műhelyből hozták létre a Területrendezési Intézetet (amelyet előbb TERI-nek, 1949-től TERINT-nek rövidítettek). Kezdetben a TERI még az ÉKM keretein belül, a minisztérium általános irányítása mellett működött. Majd 1949 decemberében született meg az a bevezetőben említett döntés, amely a TERINT-et az ÉKM-nél sokszorosan nagyobb hatalmú Tervhivatal politikai és szervezeti irányítása alá helyezte, az ÉKM-nek mindössze a műszaki tervezés szakmai felügyeletét hagyva meg.¹³

A központi településpolitikai és a megvalósítását szolgáló intézményrendszer kialakításáról hiba lenne azt feltételezni, hogy az kizárólag a központi hatalom akarataiból történt, noha kétségtávol az játszott meghatározó szerepet. Egy centralizált, a településformáló és azon keresztül a térségi társadalmi folyamatokat egy központból vezérelő politika bizonyos mértékig megfelelt a dologban érintett urbanista szakemberek törekvéseinek is. Ismeretes ugyanis, hogy avantgarde urbanisták már az 1920-as évektől mind Nyugat-, mind Kelet-Európában arról szóttek utópisztikus elképzeléseket, hogy az építészetet társadalmi tervezéssé tágíthatják, s ezáltal ők formálhatják a „jövő társadalmát”.¹⁴ A nagyigényű (például az egész ország településhálózatát egységesen szabályozni óhajtó) tervek valóra váltásához pedig csak egy erős és nagy cselekvési szabadsággal rendelkező központi hatalomtól remélhettek kellő támogatást. A településpolitikai, mint a központi hatalom egyik „részpolitikája” kialakításában két – bár nem egyenlő fontosságú – feltétel találkozott tehát. S ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az ÉKM említett szakmai műhelyének egyik létrehozóját és spiritus rectorát, Perczel Károlyt időközben (a Rajk-per kapcsán) az ÁVH letartóztatta.¹⁵

A terület- és településfejlesztési politika fő feladatát a döntéshozók (formálisan a Népgazdasági Tanács) abban jelölték meg, hogy készítse el az ország egész területére és külön az egyes nagyobb régiókra vonatkozó urbanisztikai rendezési terveket,

¹² PERCZEL KÁROLY – GERLE GYÖRGY: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Budapest, 1966. 77–79; és PERCZEL KÁROLY: A magyarországi regionális tervezés történetéhez. Tér és társadalom 1989. 3. sz. 80–84. o.

¹³ 366/19/1949. N. T. sz. határozat „A területrendezés kérdéseiről”. Népgazdasági Tanács Határozatok Tára, 1949. december 10.)

¹⁴ Lásd erre: ENYEDI GYÖRGY: Településformáló folyamatok és településpolitikai Magyarországon. Valóság, 1989. 8. sz. 62. o. és u.ő.: Van-e szocialista urbanizáció? Tér és társadalom 1989. 2. sz. 98–100. o. továbbá: The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy. Edited by R. A. FRENCH and F. E. HAMILTON. Chichester – New York – Brisbane – Toronto (1979).

¹⁵ PERCZEL: i. m. 85. o.

valamint hogy dolgozza ki a beruházások területi elhelyezésének (korabeli katonás kifejezéssel: diszlokációjának) a terveit.¹⁶

A településpolitika új intézményrendszerének kialakítása időben egybeesett az első öt éves terv kidolgozásával és 1949 decemberi törvényerőre emelésével. A döntően ágazati szemléletű tervben azonban alig vettek figyelembe terület- és településfejlesztési szempontokat. Az első öt éves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény csupán egy odavetett és az ágazati fejlesztési elképzelésekkel nem egyeztetett megjegyzés erejéig utal a terület- és településfejlesztésre, mondván: az első öt éves terv idején „ipart, gyárat, üzemeket kapnak az elmaradott mezőgazdasági jellegű vidékek”. Az azonban fel sem merült, hogy az iparosítási terveket a „mezőgazdasági jellegű vidékek”, az Alföld és a Dunántúl „iparban szegény megyéi” adottságaihoz és igényeihez (is) igazítsák. (Nem sok jót ígért, hogy egyes nehézipari tárcák vezetői már 1949 elején leszögezték: a nehézipari beruházások – s a településfejlesztés első sorban éppen ezek elhelyezésén múltott – a fő szállítási útvonalak mellé telepítendő, Budapest és Miskolc térségébe, s nem az Alföldre.)¹⁷ A tervben megemlítették még, hogy mintegy 250 új tanyaközpont (új község) felépítését tartják kívánatosnak.

A terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos elvek, lényegében egy központi településfejlesztési koncepció kidolgozására csak a TERINT-nek a Tervhivatal által történt bekebelezése után közel egy esztendővel, 1950 őszén került sor. Az anyag elkészítésével külső szakembereket, a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke Területrendezési Tudományos Munkacsoportját bízták meg. Ez a Jankovich István vezette csoport (amelynek munkáját a kor rossz szokása szerint szigorúan titkosították, s ezért tervezetük az 1980-as évek első feléig lényegében ismeretlen maradt)¹⁸ 1950 októberére készítette el és küldte meg Telegdi Sándornak, a TERINT igazgatójának „Magyarország funkcionális városhálózata” c. tanulmányát.¹⁹

Ez a MTA támogatásával készült munka, amely – leszámítva Perczel Károly csíra – formában maradt javaslatát²⁰ – az első kísérlet volt egy átfogó településfejlesztési koncepció kidolgozására, természetesen magán viselte az 1950-es évek első felének ideológiai ismertető jegyeit, kezdve a centrális tervezés lehetőségeinek

¹⁶ 366/19/1949. N. T. hat. I. h.

¹⁷ PIA 276. f. 94/126. ö. e. „Az iparügyi minisztérium (sic!) megjegyzései az öt éves tervvel kapcsolatban ...” 1949. jan. 17.

¹⁸ Első említését ld. BELÉNYI GYULA: Településfejlesztési koncepciók az 1950-es évek elején. Honismeret, 1984. 5. sz.

¹⁹ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) a Területrendezési Intézet iratai (TERINT ir.) XXVI-A-1.1.d. Az elaborátum pontos címe: „Magyarország funkcionális városhálózata. Tanulmány Magyarország településeinek központi szerepköreiről és országos városhálózat kialakításának lehetőségeiről”.

²⁰ PERCZEL KÁROLY: Kell-e országos építési keretterv? Új Építészet, 1947. 2. sz.

túlbecsülésével és végezve az ipar – egyébként vitathatatlan – városfejlesztő funkciójának mértéktelen eltúlzásával. Ennek ellenére a tervezet nem tekinthető sem a szélsőséges urbanista utópizmus, sem a vulgáris sztalinizmus megnyilvánulásának. Az anyag összeállítói ugyanis a hazai viszonyok elemzéséből kívántak kiindulni és javaslataikat annak alapján megtenni. Ellentétben a sztalinista felfogással, a tanulmány nem becsülte le az ország településtörténeti örökségét sem, hiszen a szerzők hangsúlyozták, hogy ez az örökség – noha vitathatatlanul nem túlságosan gazdag – „alapját képezheti a jövő városfejlesztésének...”²¹ A hazai adottságok és a történelmi örökség figyelembe vételéhez, illetve vállalásához az 1950-es évek elején bizonyos bátorságra volt szükség. Hiszen éppen az Országos Tervhivatal nagyhatalmú elnöke volt az, aki 1951-ben a Társadalmi Szemlében közölt cikkében „veszélyesen ellenséges vélemény”-nek minősített minden olyan törekvést, amely a hazai sajátosságokat figyelembe kívánta venni.²²

A „Magyarország funkcionális városhálózata” fontosabb elveinek és javaslatainak ismertetését megelőzően érdemes egy rövid kitérőt tenni. 1950-ben ugyanis napvilágot látott egy másik, problematikájában, sőt még címében is nagyon hasonló városhálózatfejlesztési tervezet is, a „Magyarország városhálózatának kiépítése”.²³ S ha az imént a TERINT számára készített anyag bizonyos erőnyeit említettük, ebben az összefüggésben korlátairól kell szót ejtenünk. Ugyanis ez a másik, időben előbb megjelent (sőt szűkebb értelemben is 1946, tágabb értelemben pedig 1939 óta érlelődő)²⁴ munka, amelyet Bibó István és Mattyasovszky Jenő szerkesztettek, eredetiségében és átgondoltságában messze felülmúlta a tervtanulmány színvonalát. Noha nagy a csábítás a két, azonos időponban készített koncepció szisztematikus összehasonlítására, mégis le kell mondanunk róla, hiszen az szétfeszítené jelen

²¹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 1. d. Magyarország városhálózata. „A jelenlegi városhálózat kiértékelése” c. rész. - A hagyomány urbanisztikai jelentőségére ld.: GRANASZTÓI PÁL: A tradíció funkciója. In: GRANASZTÓI: Építészet, városépítés, társadalom. Budapest, 1982. 120–127. o.

²² VAS ZOLTÁN: Tervmunkánk fejlődése és hiányosságai. Társadalmi Szemle, 1951. 1. sz. 49. o. - A cikk általában a „tervgazdálkodás tudományáról” és annak „magyarizálási” (sic!) kísérletének „veszélyességéről” szól.

²³ Magyarország városhálózatának kiépítése. Tervezték és szerkesztették: BIBÓ ISTVÁN és MATTYASOVSZKY JENŐ Budapest, 1950. - A munkát az Államtudományi Intézet Területrendezési Munkaközössége készítette, alapgondolatát ERDEI FERENC vetette fel.

²⁴ Egy a városokra alapozott átfogó országrendezési terv igényét először ERDEI FERENC fogalmazta meg 1939-ben megjelent „Magyar város” c. könyvének „Országrendezés városokkal” c. fejezetében. Ezzel párhuzamosan BIBÓ ISTVÁN arra a felismerésre jutott, hogy az ország közigazgatási rendszerét a városokra – és nem a vármegyékre – kellene alapozni. Ezek a gondolatok a háború után, pontosabban 1946-ban, a Nemzeti Parasztpárt ismert közigazgatási reform-javaslatában öltöttek konkrétabb formát. Ezután, kezdetben nagy lendülettel, később már egyre nehezedő körülmények között láttak hozzá az elgondolás konkretizálásához. Bevezetésére azonban sohasem értek meg a politikai feltételek.

munka kereteit. Ezért csak annyit jegyeznek meg, hogy az Erdei-Bibó féle város-megyei igazgatási reform-koncepció záróakkorjaként (talán helyesebb azt mondani: epilógusaként) megjelent – de nem forgalmazott! – térkép-összeállítás torzó-volta²⁵ ellenére a városépítési, a közigazgatási, és a társadalmi szempontokat oly mélységben volt képes összekapcsolni, amely egyedülállóvá teszi a településfejlesztési és igazgatási reformtervek között. Demokratikus elkötelezettsége mellett további kiemelkedő értéke, hogy az ország társadalmát úgy kívánta bekapcsolni az urbanizációs folyamatokba, hogy közben ne rombolódjanak szét a helyi társadalmak, az ott élők ne kényszerüljenek elvándorolni és egyetlen (esetleg néhány) nagyvárosba tömörülni, hanem maguk a helyi társadalmak urbanizálódjanak. Ezt a célt szolgálta volna a 98 városmegye és a hét országos kerület létrehozása.

Visszatérve a BME Városépítési Tanszéke által készített és – a Bibóékéval ellentétben – a politikai döntési mechanizmusra elvi befolyást gyakorló tervezéthez, annak legfontosabb törekvése az ország városhálózatának fejlesztése volt. Úgy vélték, hogy a funkcionális értelemben vett városok, a „centrumok” határozzák meg egy „táj egész életét és fejlődését”, ezért kizárólag ezek funkcionális fejlettségét elemezték, sokoldalú kritériumok alapján.²⁶ (A kisebb településekről viszont nem volt konzisztens mondanivalójuk.) Elemzésük arra a végeredményre jutott, hogy 1950-ben Magyarországon 70 település töltött be „centrális” (azaz városi) szerepköröket. Ezeket a funkciók fejlettsége alapján négy csoportba sorolták:

1. Országos jelentőségű központ: Budapest (1)
2. Nagytáj jellegű központok: Miskolc, Pécs, Győr, Debrecen, Szeged (5)
3. Középtáji jellegű központok: Székesfehérvár, Kaposvár, Sopron, Szombathely, Szolnok, Békéscsaba, Kecskemét, Eger, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Pápa, Nyíregyháza, Tatabánya, Baja, Veszprém, Kiskunfélegyháza, Mosonmagyaróvár, Salgótarján, Vác (19)
4. Kistáj jellegű központok: Gyöngyös, Gyula, Esztergom, Makó, Orosháza, Szekszárd, Zalaegerszeg, Mohács, Ózd, Sátoraljaújhely, Szentés, Cegléd, Csongrád, Dombóvár, Hajdúszoboszló. Keszthely, Kiskunhalas, Balassagyarmat, Dorog, Hatvan, Nagykőrös, Sárvár, Szentgotthárd, Tokaj, Várpalota, Békés, Hajdúböszörmény, Jászberény, Karcag, Kőszeg, Kőrmend, Mátészalka, Mezőtúr, Mező-

²⁵ Eredetileg egy három részből álló, átfogó mű kiadását tervezték, amelynek ez, a Bibó által írt rövid előszóból és 98 + 7 térképből álló kiadvány csupán melléklete lett volna – tudhatjuk meg Bibó ISTVÁN előszavából.

²⁶ A következő kilenc funkciót elemezték és pontozták: 1. A belterületi népesség száma 2. az igazgatási szerepkör 3. szociális és kulturális funkciók 4. közműellátottság 5. közlekedés 6. ipar 7. bányászat és energiatermelés 8. mezőgazdaság 9. kereskedelem.

kövesd, Monor, Nagyatád, Sajószentpéter, Sarkad, Siófok, Szarvas, Szerencs, Szigetvár, Tata, Tiszafüred, Törökszentmiklós. (45)

Ez a 70 tagból álló funkcionális városhálózat – a tanulmány készítőinek véleménye szerint – nem volt kellően fejlett, nem elégítette ki a magyar társadalom városok iránti igényét, amely az ún. „kistájak” számához igazodva mintegy 120 várost feltételezett volna. Ezek szerint körülbelül 50 új városra lett volna szükség Magyarországon, hogy érvényre juthasson az az alapelv, miszerint „minden tájnak legyen egy megfelelő nagyságú és szerepköreit betölteni képes központja”, és forítva: „minden centrumnak legyen egy tája.”²⁷ Ez a bizonyos mértékig az Erdei-Bibó-féle városmegyes javaslat hatását tükröző megállapítás azonban nem volt reális és nem volt következetesen végiggondolt sem. Elsősorban azért, mert Bibóéktól eltérően nem tisztázták, hogy a centrum és az azt övező települések (város és vidéke) kapcsolata milyen tartalmú legyen. Egyenrangú-e, vagy pedig hierarchikus, a vidéket a centrumnak alávető jellegű-e? (Ámbár 1950 ősze nem volt az az időpont, amikor a politikai realitások közé számított volna a városi és a városkörnyéki társadalom demokratikus együttélésének gondolata.) A tanulmány mindazonáltal – az OT és a TERINT felfogásától eltérően – nyíltan nem volt kistelepülés-ellenes. Nem tört pácát a kis lélekszámú falvak sorsa felett, sőt nem sürgette a tanyarendszer azonnali felszámolását sem, holott az 1949-ben megalakított Tanyai Tanács tevékenységében testet öltő hivatalos tanyapolitikának ez volt a fő célkitűzése.²⁸ Ugyanakkor azonban határozottan elvetette a belterületek és a tanyák közötti különleges települési kapcsolatok gondolatát is, mondván: „a centrumokat körülvevő tanyavilág semmivel sem jelent többet a centrumok életében, mint amennyit jelentenek a nem tanyás települési szerkezetben a tájban lévő községek.”²⁹

Az 1950-52 közötti településpolitikai gyakorlat nem követte a fentebb ismertetett, – a megbízásából kidolgozott – általános fejlesztési elveket. Ami a kor fontos és a politikai élet egészét átszövő jellegzetessége volt: a sokszor filozófikus magasságokban megfogalmazott általános elvek, „a politika elméleti megalapozása” és a pragmatikus, helyesebben: prakticista gyakorlat kettőssége. Abban a rövid időszakban, amíg az OT alárendelt szerveként a TERINT egyáltalán működhetett (1952-ben

²⁷ UMKL XXVI-A-1.TERINT ir. 1.d. Magyarország funkcionális városhálózata, a „Városhálózat-tervezet” c. rész.

²⁸ A Tanyai Tanács politikájára ld.: ORBÁN SÁNDOR: Tanyaközpontosítási, közszécsítési kísérletek a felszabadulás után. In: A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok Szerk.: PÖLÖSKÉI FERENC – SZABAD GYÖRGY. Budapest, 1980. 362–399. o.

²⁹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. Magyarország funkcionális városhálózata. „A népesség mint centrumképző tényező” c. rész.

rendeletileg megszüntették),³⁰ településpolitikai gyakorlatában az 1950 őszén kidolgozott koncepciónak csak egyes és éppen a legvitathatóbb elemei fedezhetők fel. Azok - s ebben áll szélsőséges prakticismusa -, amelyek a sztálini iparosítási politika megvalósítását segítették: az ipar településfejlesztő szerepének mértéktelen eltúlzása és a településfejlesztés városokra redukálása. Ezzel szemben a TERINT gyakorlati politikája jelentősen eltér a BME szakemberek által megfogalmazott koncepciótól abban, hogy az ország településföldrajzi és urbanisztikai adottságait és sajátosságait figyelmen kívül hagyta, egyszersmind Magyarország településtörténeti örökségét le-, ellenben önnön cselekvési lehetőségeit messze túlbecsülte. A lehetőségek reális számbavétele teljes hiányának iskolapéldája Budapest 1951-ben készített 10 éves városrendezési programja. Ebben így fogalmaztak: a „szocialista népgazdaság rendszeresen oly nagy mértékben hozza felszínre a különböző rejtett tartalékokat, hogy a terv kivitelezése a közelmúlt tapasztalatok szerint is automatikusan meggyorsul. 10 éves távlatban ez olyan perspektívákat nyit meg, hogy bátran szabadjára engedhetjük a tervezők fantáziáját anélkül, hogy a realitások területét elhagynánk.”³¹ A falkával kapcsolatban ellenben sajátosan keveredett a történelmi örökség elutasítása a „falusi osztályharc” szempontjával, amikor az OT illetékes osztálya azért bírálta az Építésügyi Minisztérium „falufejlesztési tervét”, mert az nem tisztázta, „hogyan lesz a külak igényeknek megfelelően épített faluból szocialista község?”³²

A településpolitikai gyakorlat legfontosabb meghatározottságának a gazdaságpolitikától való, egyoldalú függését tekinthetjük. Ez az alárendelt helyzet – a fő gazdaságpolitikai célok és a diktatórikus politikai berendezkedés ismeretében nem meglepő módon – azzal a következménnyel járt, hogy egy olyan politikát kellett kiszorgálnia, amely minimálisra kívánta leszorítani a településfejlesztésre fordítható összegeket, azaz „késleltette” a város- és még inkább a falu- és tanyafejlődést, hogy ezzel is hozzájáruljon az iparosítás felhalmozási forrásához. És ezáltal későbbi korokra halasztotta a lakosság életkörülményei szempontjából oly fontos településfejlesztési beruházásokat. Abban a tévedésben élve, hogy egy ország gazdasága dinamikusán fejlődhet akkor is, ha a munkaerő újratermelésének feltételeit nem biztosítják elfogadható szinten. (Nem is beszélve a dolog humán vonatkozásairól.) Az akkor gyakorta – persze egészen más előjellel – használt fordulat: a „termelés

³⁰ 2070/20/1952. M.T. sz. határozat a Területrendezési Intézet megszüntetéséről. Határozatok Tára 1952. júl. 2.

³¹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 1. d. Feljegyzés Nagybudapest városrendezési programjával kapcsolatban, 1951. jún. 29.

³² UMKL XIX-A-16-a Országos Tervhivatal ir. (OT ir.) 238. d. Tervezési utasítás az 1952. évi város- és községfejlesztési tervek kidolgozására.

érdekeinek megfelelő településhálózat kialakítása”³³ ebben az összefüggésben érthető meg igazán...

A településfejlődés késleltetése távolról sem egyformán érintette az ipari és a mezőgazdasági jellegű településeket. Előbbiekben, mindenek előtt a fővárosban, azután a „szocialista iparvárosokban”, valamint a többi nehézipari és bányászati központban azzal, hogy a nagyberuházásokat oda telepítették, tömegesen létesítettek új munkahelyeket. Ami önmagában is döntő jelentőségű előnynek bizonyult a mezőgazdasági jellegű településekhez és régiókhoz képest, ahonnan a súlyos munkanélküliség miatt százezres tömegekben indult meg az elvándorlás, és ugrásszerűen nőtt az ingázók száma is. (Amihez képest a hirtelen felduzzadt népességű iparvárosok társadalmi konfliktusai, akármilyen jeletőségűek önmagukban, másodlagosnak tekinthetők.) Az ipar településfejlesztő szerepét közvetett eszközökkel is erősítették. A központosított elosztási rendszerre támaszkodva mind az élelmiszerek, mind az infrastruktúrális beruházások elosztásában az iparvárosokat juttatták jelentős előnyökhöz. Az OT 1951 nyarán úgy foglalt állást, hogy országos jelentőségű kommunális, oktatási, egészségügyi és kulturális beruházásokat csak a fontos iparvárosokba lehet telepíteni.³⁴ Ugyanez volt a helyzet a lakosság életkörülményei szempontjából oly fontos lakásépítés terén is. A magánertőből történő építkezéseket az építőanyaghiány korlátozta, amely elsősorban a falusi-kisvárosi családiház építésben éreztette hatását. Az állami lakásépítés nagy részét pedig közvetlenül alárendelték a nagyberuházásoknak: a lakásokat a beruházó minisztériumok építőipari vállalatai építették és maguk a nagyvállalatok osztották el dolgozóik között. (1953–1954-ben a tanácsok által elosztott lakások aránya 30% alatt volt!)³⁵ Ami a társadalmi egyenlőséget hirdető ideológiával szöges ellentétben jelentős egyenlőtlenség forrása lett. Hiszen lakáshoz jutni nem állampolgári jogon, hanem csupán munkavállalóként, az illető nagyvállalat munkaszervezetének tagjaként lehetett. Ezért túlzás nélkül állítható: az új „szocialista iparvárosok” csupán egy-egy óriás beruházás járulékos létesítményeként épültek, aminek mind urbanisztikai, mind szociológiai szempontból nagy ára volt.

Az iparvárosok vázlatosan bemutatott előnyei távolról sem jelentik azt, hogy az ott élő lakosság helyzete rózsás lett volna. Még a minden szempontból kivételezett helyzetet élvező, az infrastruktúrális és a lakásberuházások abszolút többségét elnyerő főváros helyzete sem volt az. Noha 1949–1954 között Magyarország úgynevezett tiszta lakásszaporulatának több mint fele, 45 ezerből 29 ezer jutott a főváros-

³³ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2. d. Az 1950. nov. 9-i előterjesztés indoklása.

³⁴ UMKL XIX-A-16-b. OT ir. Tük. 207. d. Előterjesztés, 1951. ápr. 16. és előterjesztés, 1951. május 4.

³⁵ UMKL Város- és Községgazdálkodási Minisztérium ir.XIX-D-F4-i. „Az ÉM lebonyolításában épülő és az 1954-ről 1955-re átmenő lakások elosztása” 1955. ápr. 21.

ra, mégis ugrásszerűen nőtt a barakklakók, az ágybérlok stb. száma. (1954-ben rendelettel kellett megtiltani, hogy az építőipari vállalatok felvonulási épületeit lakás céljára használják.) Ennek az volt az oka, hogy története során ekkor költözött be a legtöbb ember Budapestre: az 1956-1957-es tömeges emigráció és az 1958-ban bevezetett betelepelési tilalom ellenére 1949-1960 között 214 ezerrel nőtt a fővárosi lakosok száma. S ha e népszámlálási, az állandó lakosokat számba vevő adatokat kiegészítjük a be nem jelentkezett, de ténylegesen ott élő emberek számával, könnyen belátható, hogy a város lakásállománya, tömegközlekedése, kiskereskedelmi és egészségügyi hálózata roppant túlterheltté vált. (Budapest más összefüggésben már idézett tíz éves fejlesztési terve 70 ezer új lakás felépítéséről szólt úgy, hogy a város lakossága nem fog növekedni...) ³⁶ De nem volt jobb a helyzet a vidéki városokban sem. Említhetnénk, hogy egy-egy vásár- és ünnepnap előtt a miskolci Tiszai pályaudvaron ingázók tízezrei zsúfolódtak össze, hogy aztán az ünnepnap nagy részét is bumlizással töltsék, miközben magának a hirtelen növekedett városnak is megoldatlan volt a tömegközlekedése. Hogy hiába volt az új „szocialista iparvárosokban” messze a legmagasabb az újonnan épült lakások átlagos lakóterülete, ³⁷ ez sovány vigasz volt azoknak a nem keveseknek, akiknek nem jutott lakás, akik munkásszálásokon voltak kénytelenek élni, hiszen két év alatt Sztalinváros lakossága meghétszereződött, Komlóé megnégyszereződött.

A mezőgazdasági jellegű települések sorsa teljesen ellentétesen alakult az iparvárosokéval. Az MDP gazdaság- és településpolitikája következtében ugyanis drasztikusan leértékelődött a mezőgazdaság, tágabban az élelmiszergazdaság településfenntartó szerepe. Egyrészt azért, hogy a településfejlődés szempontjából sorsdöntő központi (állami) nagyberuházások között alig, vagy – mint 1950-ben ³⁸ – egyáltalán nem voltak mezőgazdaságiak. Másrészt azért, mert az 1950-es évek gazdaság- és agrárpolitikája olyan adó-, beszolgáltatási és árrendszert alkalmazott, amely a helyben megtermelt javak nagy részét elvonta, s vissza annak csak töredékét juttatta. Ezek a gazdasági változások olyan jellegű regionális asszimetria kialakulásához vezettek Magyarországon, hogy ahol bőséggel volt munkaalkalom, ott az odavándorlók által felduzzasztott lakosság lakás- és közlekedési viszonyai váltak tűrhetetlenné. Ellenben, ahol éppen az elvándorlás miatt a lakáshiány elviselhetőbb lett volna (annak ellenére is, hogy némely alföldi városok határában a kényszerrel kiköltöz-

³⁶ Részletesebben ld.: BELÉNYI GYULA: Változások az ipari munkaerőpiacon. Történelmi Szemle 1985. 1. sz. és u.ő.: Lakás- és településfejlesztés 1949–1956. Ipari és Építőipari Statisztikai Értésítő, 1985. 12. sz.

³⁷ Az 1954. évi lakásösszeírás előzetes eredményei. A KSH belső használatra készült kiadványa.

³⁸ PIA. MDP PB 914 (film) Az államgazdasági osztály előterjesztése a Titkárságnak, 1950. ápr. 19.

tetett lakók tanyáját láncaltapas traktorral rombolták le), ott viszont nem volt munka-alkalom.

A TERINT készített néhány olyan városfejlesztési tervet is, amelyekben a mezőgazdaság lett volna a településfejlődés legfőbb gazdasági bázisa, ám az MDP agrárpolitikájának ismeretében kétségek merülhetnek fel a szándék őszinteségét illetően. E tervek egyik célja a „kiemelt agrárpolitikai szerepre”³⁹ ítélt nagykunsági városok egyfajta tsz-mintavárossá fejlesztése volt. A Túrkeve és Mezőtúr „új arculatának kialakítására” készült tervek azonban teljességgel megalapozatlanok voltak, és nem is valósultak meg. Hasonlóképpen a papíron maradt tervek – nem csekély – számát szaporította annak a szovjet mintára a hortobágyi állami gazdaság területén megépíteni tervezett „agrorod”-nak (mezőgazdasági mintavárosnak) az ötlete is,⁴⁰ amely részben már a központi településpolitika következő, itt nem tárgyalandó szakaszával, a rajonírozási és a „természetátalakító” tervekkel kapcsolatos.

A gazdaságpolitika ágazati egyoldalúságai és az elosztási viszonyok egyenlőtlensége következtében nem csak a mezőgazdaság, hanem más szerepkörök településfejlesztő szerepe is háttérbe szorult. Olyan gazdaságpolitika mellett, amely a piacot bürokratikus elosztással próbálta meg helyettesíteni, és ideológiai okokból adminisztratív intézkedésekkel még a városi heti piacok megtartását is korlátozta, a kereskedelem városfejlesztő szerepe is visszaesett. És miként ez a kor nem a virágzó kereskedővárosoké, ugyanúgy nem a prosperáló iskolavárosoké, vagy fürdőhelyeké, netán idegenforgalmi központoké. (1946-ban Szegedi demokraták még abban reménykedtek, hogy a két szomszéd országhoz is közel fekvő várost „a népek találkozóhelyévé” tehetik...)⁴¹

A nem-ipari funkciók közül az igazgatási szerepkörnek, azon belül is elsősorban a megye-, kisebb mértékben a járási székhely-funkciónak volt a településfejlődést ösztönző hatása. Ez elsősorban a fővárost, továbbá a megyeszékhelyeket hozta előnyös helyzetbe; azokat a településeket, ahol maga a központi hatalom, illetve annak területi meghosszabbításai, helyi képviseletei, a megyei igazgatási apparátusok székeltek.

A Területrendezési Intézet, azaz lényegében az országos Tervhivatal által 1950–1952 között folytatott településpolitika nem csak gazdasági alaptervékenységük (ipari, vagy mezőgazdasági jellegük), hanem méreteik (lakosság számuk) szerint is nagy

³⁹ A nagykunsági városokban folytatott agrárpolitika történetére ld.: URBÁN LÁSZLÓ: Az első négy termelőszövetkezeti város agrárpolitikai szerepe a kollektivizálás idején. In: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Szerk.: ORBÁN SÁNDOR - PÖLSKEI FERENC Budapest, 1988.

⁴⁰ UMKL A Földművelésügyi Minisztérium (FM) ir. Az FM Kollégiumának jegyzőkönyvei és anyagai, 1950. Az 1950. máj. 13-i ülés jegyzőkönyve.

⁴¹ PIA. 274. f. 15/69 ö.e. Polgármesteri jelentés Szeged Thj. város 1948. február 15-i közgyűléséről.

különbséget tett az ország településtípusai között. Ennek legkirívóbb példája a TERINT által 1950–1951-ben készített ún. „osztályokba” sorolás volt. (Egyébként egészen megszűnéséig ez, a kezdetben a legfelső szintű politikai vezetés által is támogatott osztályozás vált a TERINT fő tevékenységévé.) Az ország városainak és községeinek csoportosításában ugyanis egy igen határozott politikai értékkélet jutott kifejezésre, amely a gyakorlatban egészen eltérő esélyeket biztosított az egyes településeknek. Hiszen az, hogy egy-egy város és falu milyen fejlesztési forrásokhoz juthatott hozzá egy olyan rendszerben, amelyben az erőforrások túlnyomó részét központosították, attól függött, hogy a központi hatalomnak milyen fejlesztési, vagy visszafejlesztési törekvései voltak vele kapcsolatban.

A városok és községek osztályokba sorolására az első kísérletet még 1950 nyarán, tehát jóval a településfejlesztési koncepció kidolgozására adott megbízás előtt tették meg.⁴² (Ami alátámasztja azt, amit a „politika elvi megalapozása” és az attól független, prakticista gyakorlat kapcsolatáról fentebb mondtam.) Ez a tervezet 2 nagy kategórián belül 11 csoportra bontotta az ország településeit: a csúcson a főváros helyezkedett el, középpont a „nagyvárosok” (5–6), a „középvárosok” (35) és a „kistájközpontok” (90), míg a piramis talapzatát a nagy- és kisközségek, valamint a tanyaiak összeköltöztetésével kialakítandó tanyaközpontok alkották. Noha akkor Magyarországon mintegy 1 millió ember élt külterületen, többségében tanyán, a javaslat a tanyákat nem sorolta önálló kategóriába, tehát semmiféle jövőt sem szánt nekik.

Ezt az első kategorizálási kísérletet nem fejezték be, hanem 1950 végén egy sokkal leegyszerűsítettebb osztályozási elv gyakorlati megvalósításához fogtak, amely az ország településeit három osztályba sorolta. Az elgondolást 1951 elején egy törvényerejű rendelettel is szentesítették (1951. évi 1. sz. tvr., 1951. jan. 3.). Ez a „város- és községrendezésről” szóló rendelet első osztályba „az egész népgazdaság szempontjából nagyjelentőségű”, másodikba a „jelentősebb” városokat és községeket sorolta, míg a harmadikba az ország többi települését.

A településpolitika irányítói az I. osztályba sorolt településeket tekintették a kialakítandó „szocialista településhálózat” legfontosabb láncszemeinek, s ezért – bevallottan – a többiek rovására csak ezeknek a fejlesztését tartották fontosnak. (Ám a gyakorlatban az ide sorolt mintegy 70 településének legfeljebb az egyötöde, 10–15 fejlődött úgy, ahogy azt a vezetés az I. osztályba soroltaktól – papíron – elvárta. Az ország többi településének azonban ezért nagy árat kellett fizetnie.) Az I. osztályba sorolt települések előnyei elsősorban az ipari beruházások és kapcsolódó létesítményeik odatelepítéséből származtak, amely előnyökről korábban már esett szó. (Megjegyzendő, hogy a gazdaságpolitikai szempontok diktatúrája oly erős volt,

⁴² UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2.d. 1950. júl. 6-i állásfoglalás és melléklet; 1950 júl. 11-i összeállítás.

hogy már 1951-ben „a szocialista termelés érdekeinek megfelelő” új igazgatási beosztás szükségességéről beszéltek,⁴³ s 1952-ben meg is kezdték az alig két éve, 1950-ben megszervezett új megyerendszer újabb reformjának előkészítését.) Az I. osztályú települések körét, Vas Zoltán OT elnök előterjesztése alapján az MDP politikai bizottsága határozta meg 1951. május 3-i ülésén.⁴⁴ A döntés értelmében a különleges státuszt kapott Budapesten és Miskolcon kívül (amelyeket kiemeltek az osztályba sorolás alól) az alábbi 72 települést sorolták az I. osztályba (megyéenkénti csoportosításban):

Bács-Kiskun:	1. Kecskemét 2. Baja 3. Kalocsa 4. Kiskunfélegyháza 5. Kiskunhalas.
Baranya :	6. Pécs 7. Komló 8. Mohács
Békés :	9. Békéscsaba 10. Orosháza
Borsod-Abaúj-Zemplén:	11. Ózd 12. Kazincbarcika 13. Mezőkövesd 14. Sárospatak 15. Sátoraljaújhely 16. Szerencs
Csongrád:	17. Hódmezővásárhely 18. Szeged 19. Szentés
Fejér:	20. Székesfehérvár 21. Dunapentele 22. Bodajk
Győr-Sopron:	23. Győr 24. Mosonmagyaróvár 25. Sopron
Hajdú-Bihar:	26. Debrecen 27. Berettyóújfalú 28. Hajdúnánás 29. Haj- dúszoboszló
Heves:	30. Eger 31. Füzesabony 32. Gyöngyös 33. Hatvan 34. Kál-Kápolna 35. Lőrinci
Komárom:	36. Tatabánya 37. Esztergom 38. Komárom 39. Oroszlány
Nógrád:	40. Salgótarján 41. Balassagyarmat 42. Nagybátony 43. Pásztó
Pest:	44. Cegléd 45. Gödöllő 46. Szigetszentmiklós 47. Vác
Somogy:	48. Kaposvár 49. Siófok
Szabolcs-Szatmár:	50. Nyíregyháza 51. Kisvárdá 52. Mátészalka 53. Rakamaz 54. Vásárosnamény 55. Záhony
Szolnok:	56. Szolnok 57. Jászberény 58. Karcag 59. Mezőtúr 60. Túrkeve
Tolna:	61. Szekszárd 62. Dombóvár
Vas:	63. Szombathely 64. Celldömölk
Veszprém:	65. Veszprém 66. Ajka 67. Keszthely 68. Pápa 69. Vár- palota 70. Zirc
Zala:	71. Nagykanizsa 72. Zalaegerszeg

⁴³ UMKL XIX-A-16-b OT Tük ir. 207. d. Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz, 1951. febr. 2.-
(Fogalmazvány).

⁴⁴ PIA. 276.f. PB. 1020 (film). Az MDP PB 1951. május 3-i ülésének jegyzőkönyve.

Több mint hetven város és község nagyarányú modernizációját, gyors ütemű iparosítását valószínűleg az arról határozók sem gondolták komolyan. Hogy is lett volna összeegyeztethető például az ugyancsak az MDP által szentesített agrárpolitika és olyan kis agrárvárosok dinamikus fejlesztése, mint amilyen Szolnok és Szabolcs-Szatmár megye I. osztályba sorolt kisvárosai, óriásfalvai voltak?! Hasonlóképpen nehéz komolyan venni a nyugati és a déli (jugoszláv) határ közelében fekvő, I. osztályba sorolt városok fejlesztésének szándékát, hiszen a vezetés katonai okokra hivatkozva egyenesen tiltotta, hogy ott jelentősebb beruházások történjenek. Ennek megfelelően 1951-ben a TERINT Szeged városát csak „kistájközpontnak” tekintette, mondván: „földrajzi fekvése és a jelenlegi külpolitikai helyzet nem teszi valószínűvé, hogy Szegeden jelentékenyebb iparfejlesztés történne...”⁴⁵

A településpolitika a több mint 80 második osztályba sorolt településre⁴⁶ alig fordított figyelmet, fejlesztésükre lényegében elképzeléssel sem rendelkezett. A gyakorlatban pedig nem tett semmit, mert – ismerte be egy 1952-ben az OT-ban készített belső elemzés – „Népgazdaságunk jelenlegi fejlődési szakaszában városfejlesztésre csak minimális összegeket fordíthatunk, és így minimumra kell redukálni azoknak a településeknek a számát, ...amelyeknek városias fejlődését biztosítani kell.”⁴⁷ Úgy vélem, ez nem csak a II. osztályba sorolt, de valamennyi település sorsával, és a településpolitika valódi szándékával kapcsolatban fontos beismerés.

Az 1950-es évek elején folytatott településpolitikai gyakorlat technokratikus jellege legerősebben a III. osztályba sorolt, kis településekkel kapcsolatos politikán ütközött ki. A korabeli felfogás szerint a „szocialista településhálózat” legfontosabb és legértékesebb elemei a nagy települések voltak – miként a gazdaságban a nagyvállalatok. Következésképpen minél kisebb volt egy település, annál kevésbé tartották értékesnek, hiszen annál kevésbé felelt meg a „szocialista települések”-ről kialakított eszményeknek. Sőt, egy adott népességi határ alatt a falvakat és a tanyákat egyenesen „gazdaságtalannak”, végső soron megszüntetendőnek tartották. Ami oda vezetett, hogy a sztálini Szovjetunióhoz és Ceausescu (majdani) Romániájához hasonlóan Rákosiék Magyarországon is falurombolási tervek születtek, amelyek egyedülállónak mondhatók a magyar településtörténetben.

Az egyik első, 1950 nyarán készült településhálózat-fejlesztési javaslatban a falvak tömeges megszüntetésének (távlati) tervét azzal indokolták, hogy az 1200 lakosnál kisebb településeken az intézmények és az infrastruktúra nem működtethető gazdaságosan. Később ezt a küszöböt egyre magasabbra emelték: előbb 1500-ra, majd 1600-ra. A TERINT egy 1951-ben született állásfoglalása pedig addig ment, hogy „a

⁴⁵ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 13.d. Szeged fejlődési programvázlata, 1951.

⁴⁶ Ezeket az „A” és „B” csoportba sorolták, az előbbibe 52 (más változatban 54), utóbbiba 29 település tartozott. - U.o. 2. d. Feljegyzés, 1951. nov. 15.

⁴⁷ U.o. A II. és a III. osztályba sorolt települések jegyzéke, 1952. máj. 28.

legkisebb gazdaságos település” (*sic!*) minimális lélekszámát 3500–4000 főben állapította meg.⁴⁸ Ezeket a falvakat településpolitikai szempontból eufemisztikusan „nem fejlesztendő”-nek minősítették, valójában azonban ezek visszafejlesztésre, megszüntetésre ítélt települések voltak! 1951 februárjában már valamivel nyíltabban is fogalmaztak: az 1500 lakosnál kisebb falvak „fejlesztését olyan módon kell irányítani, illetve korlátozni, – mondták – hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakításához vezessen”, és végeredményben 3200-ról 2000-re csökkenjen a falvak száma.⁴⁹ Ezzel összhangban az OT a falvakban megszigorította a beruházások engedélyezését, mondván: községekben beruházást engedélyezni „csak kivételesen és csak az elkerülhetetlenül szükséges mértékben” lehet.⁵⁰ Ez gyakorlatilag az új beruházások teljes tilalmát és a felújító jellegű beruházások nagyon korlátozott engedélyezését jelentette. Ami viszont nem volt elengedő a falvak már elért fejlettségi szintjének megőrzéséhez sem. Megindult az infrastruktúra és a közintézmények fizikai leromlásának folyamata, amelyhez a közellátás roppant alacsony szintje társult. (A falvak jelentős részében tej és kenyeret sem lehetett rendszeresen vásárolni, holott a magángazdálkodás drasztikus korlátozása miatt azok kiskereskedelmi forgalmazása iránt ott is nőtt az igény).⁵¹ Nem utolsó sorban pedig a mezőgazdasági termelés, a megélhetés feltételei is nagyon kedvezőtlennek váltak. Mindezen taszító tényezők következtében megindult a lakosság tömeges elvándorlása a falvakból.

A gazdasági korlátozásokon túlmenően adminisztratív eszközökkel is siettetni kívánták az aprófalvak megszüntetését. Ennek első és legfontosabb lépése az igazgatási önállóság megszüntetése volt, a második pedig maguknak a településeknek a felszámolása. 1950-ben a Baranya megyei kisközségekre vonatkozóan – ezeket mintegy kísérleti terepnek tekintették – olyan határozat született, mely szerint „3-4, esetleg több kis településnek egy, a közponjában lévő községet” kell fejleszteni, abból a célból, hogy „a többi községeket fokozatosan felszámoljuk.”⁵² Ha viszont egy kisközség egy nagyobb és egy fejlettebb település közelében feküdt, akkor abba kívánták beolvasztani.

⁴⁸ UMKL XIX-A-16-a. OT ir. 238. d. Mezőgazdasági jellegű lakótelepülések tervezési normái d.n. és U.o. 1951. szept. 6-i levél.

⁴⁹ UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2.d. 1951. febr. 14-i jelentés.

⁵⁰ UMKL XIX-A-16-a OT ir. 238. d. Az OT elnökének előterjesztése a Népgazdasági Tanácshoz, 1950. nov.3.

⁵¹ Csongrád megyei Levéltár. Csongrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága üléscinek jegyzőkönyvei. 1951-4. 1951. ápr. 16-i jelentés.

⁵² UMKL XXVI-A-1. TERINT ir. 2.d. 1950. aug.4-i levél.

Az egész terv indokolására – jellemző módon – az az „érv” szolgált, hogy Romániában már megkezdték a falvak összevonását, és így a Román Munkáspárt által folytatott gyakorlat „politikai irányt mutathat” Magyarországon is.⁵³

A falurombolási tervek különböző változatai elvben a magyarországi faluhálózat negyedét-felét (800–1500 községet) sodorták veszélybe, amelyekben az ország lakosságának 6–17%-a élt. Ha ehhez a fél–másfél millió falusihoz hozzászámítjuk a szintén felszámolásra ítélt tanyák körülbelül egymillió népségét, mérhető fel igazán, hogy ez a politika milyen mértékben rugaszkodott el a valóságtól.

A falvak megszüntetésének terve elsősorban a dunántúli és az északi aprófalvas megyéket fenyegette, s települési adottságai miatt az Alföldet kevésbé érintette (a tanyák megszüntetése persze annál inkább). A TERINT egy 1951-ben, a III. osztályba sorolt településekről készített jegyzéke összesen 1287 községet sorolt a „nem fejlesztendő” kategóriába, ebből dunántúli volt 926, északmagyarországi 222 és alföldi 139, ebből egyedül Szabolcs-Szatmár megyei 95. Megyénként nézve Baranya (188), Zala (170), Vas (168) és Borsod-Abaúj-Zemplén (149) álltak a lista élén.⁵⁴

1952-től kezdve valamelyest enyhült a falvakkal, és különösen a kis falvakkal kapcsolatos merev politikai álláspont (noha fordulatról szó sincs). Ekkortól maga a központi településpolitikai is veszített a jelentőségéből (említettem, hogy a TERINT-et ekkor szüntették meg, apparátusából az OT egyik osztályát hozták létre), s így az általa erőszakolt településpolitikai programok, köztük a falvak jó részének felszámolására irányuló is, háttérbe szorultak. A rövid időre a TERINT által képviselt, elsősorban településhálózat- fejlesztési politika helyébe lépő „rajonírozási” és „természetátalakító” politika, noha Vas Zoltán OT elnök személyesen bábáskodott körülöttük, nem örökölte azt az operatív hatáskört, amellyel az 1950–1952 közötti településpolitikai rendelkezett.⁵⁵ Nem tudták továbbá összeegyeztetni az új faluközpontok kijelölését a folyamatban lévő tsz-esítéssel, s így azt sem tudták, mely falvakban lesznek az új tsz- központok.

Mindent összevetve, az 1952-ben tapasztalható enyhülés ellenére az MDP településpolitikája súlyos rombolást okozott a falvak társadalmában, mind népségük számát tekintve (az elvándorlás egyes periódusokban meneküléssé fokozódott), mind az életkörülményeket tekintve.

Befejezésül egy megjegyzés. A kis településekkel kapcsolatos politika egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása az MDP tanyapolitikája volt. Mint utaltam rá, ezt a településtípust a TERINT sem, s az OT sem tekintette „életképesnek” ezért mint a jövőben kialakítandó „szocialista településhálózat” egyik elemét figyelembe sem

⁵³ U.o. 1950. aug. 4-i levél.

⁵⁴ U.o. A III. kategóriába sorolt községek d.n. (1951)

⁵⁵ Részletesebben ld.: BELÉNYI GYULA: Terület- és településfejlesztési politika Magyarországon (1949–1956) Szeged, 1990. (Kézirat)

vette. A tanyákkal kapcsolatos politika egészére azonban ehelyütt nem térhetek ki. Részint mert ezzel kapcsolatban az MDP egy külön „részpoltikát”, a tanyapolitikát alakított ki, amelyet operative a Tanyai Tanács irányított. Részint pedig a téma szakirodalmi feldolgozottsága miatt.⁵⁶

⁵⁶ ORBÁN SÁNDOR: i.m.

Regional- and Settlement Policy in Hungary between 1950 and 1952

In the late 1940s, the central government in Hungary introduced a totalitarian political system and created a new political discipline, a regional- and settlement policy. The objective of such policy was to bring certain control, as regards both their economy and urbanization. The leaders of the communist party entrusted the Central Planning Office and the Country Planning Institute functioning under its direction with the implementation of the plan. In 1950, the latter instructed the experts working for the Technical University in Budapest to prepare the first concept for the development of Hungarian settlements. The principle idea was to develop the network of cities and towns on various levels. However, in practice, everything looked different. In fact, settlement policy served the industrialization plan initiated by Stalin. Consequently, the only settlements experiencing development were the ones involved in major industrial investments. Others, especially agricultural towns, villages and farm areas were in serious difficulties, because the central government did not provide any financial background for their development. There were even plans to make disappear 1200 villages out of the 3200 in the country. Several hundreds of thousands of farms were to meet the same fate.

TARTALOM

GICZI ZSOLT:	„Szent Gellért köszönti Szent Istvánt” (A Szent Jobb 1938-as szegedi útja)	3
SERFŐZŐ LAJOS:	„Meggzűlettem, elvegyűltem, kiváltam...” (A népi tehetségmentés történetéhez)	19
BELÉNYI GYULA:	Terület- és településfejlesztési politika Magyarországon 1950 – 1952	27

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja

**A szövegszerkesztést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal.**

**Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30-34.
Felelős szerkesztő: Szőnyi Etelka
Sokszorosító vezető: Szőgi Lászlóné**